

ISTARSKA KULTURA ŽELJEZNOGA DOBA

ŠIME BATOVIĆ

Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 904(497.13)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1987-03-17

U ovom radu daje se zaokruženo sažeti pregled kulture Histra u željezno doba, jednoga od zasebnih naroda koji je nastanjivao, po njima nazvan istarski poluotok, ili krajnji sjevero-istočni dio istočne jadranske obale, smješten između rijeka Soče, Reke i Raše, ili planina Krasa, Čičarije i Učke. Graničili su s venetskom, svetolucijskom, notranjskom i liburnskom kulturom. Nakon uvodnih napomena i kratke povijesti istraživanja, pruža se pregled naselja, sahranjivanja, lončarstva, brončaninih posuda i razvoja kulture po fazama i na kraju ističu osnovna svojstva, pa prilaže važnija stručna književnost.

Istarska kultura ima u znatnoj mjeri posebna i izdvojena svojstva, različita od susjednih kultura. Ta je kulturna skupina dosta dobro poznata i istraжена, osobito u grobljima, ali slabo u naseljima, pa nije poznat njen cjelovit i pouzdan stratigrafski razvoj. Najznačajnija su nalazišta: Vizače (Nesakcij), Pula, Picugi kod Poreča, Beram, Gradina kod Krunčića iznad Limske drage, Brežec, Škocjan i dr. U toj kulturi bila su uobičajena gradinska vrsta naselja na uzvisinama, utvrđena suhozidnim bedemima, kakvih je poznato oko 500, s pravokutnim suhozidnim kućama. Poznati su tadašnji nazivi pojedinih naselja, kao Nesactium, Polai (Pula), Tergeste (Trst), Ravinium (Rovinj), Parentium (Poreč), i dr. od kojih potječu imena i današnjih važnijih naselja u Istri. Sahranjivali su isključivo spaljene pokojnike, često u zemljanim žarama, ograđene kamenim pločama, s raznim prilozima, najčešće nakitom i s posudama. Domaće lončarstvo razvijalo se dijelom u domaćim predajama, a dijelom pod utjecajem kulture groblja sa žarama sa zapadnopanonskog prostora ukrašeno najčešće brazdama, a postupno se razvilo u posebnu pojavu, s bogatim ukrasom, najčešće uzorcima meandra i spirale, a na kraju s reljefnim ukrasom valovnica i drugih uzoraka. Često je i uvezeno lončarstvo, osobito sa slikanim geometrijskim ukrasom iz Apulije, ili kasnijega gnathia stila, pa iz venetske kulture, a manje grčke izrade, etrurske, helenističke i neke druge proizvodnje.

Kultura se neprekidno razvijala od 9. do 1. st. prije naše ere, tj. od kraja panonsko-balkanskih seoba, kad su Istru naselili nosioci kulture groblja sa žarama s prostora istočne Slovenije i prekinuli razvoj brončanoga doba, krajem 10. st., pa trajala do konačnoga rimskog osvajanja i uklapanja Istre u rimsku kulturu i državni sustav, kad se temeljito prekida i mijenja samostalan razvoj, krajem 1. st. prije naše ere. Razvoj kulture dijeli se u tri razdoblja i pet faza: 1) razdoblje samostalnoga razvitka u predajama kulture groblja sa žarama, ili I i II faza u razvoju kulture, od 9. do 7. st., 2) razdoblje najvišeg razvoja i razmjene oko sjevernoga Jadrana, kad se oblikuju izrazite posebnosti kulture, ili III i IV faza u 6. i 5. st. i 3) razdoblje zaostajanja i opadanja razvoja zbog prodora Kelta, helenističkih utjecaja i rimskih osvajanja, ili V faza u razvoju, od 4. do 1. st. Od 9. do 7. st. kultura se razvija u ranijim

predajama. U 8. st. javljaju se prve veze i uvoz robe iz Apulije i s etrurskoga prostora. Zbog naglog razvoja proizvodnje, osobito metalurgije i razmjene oko sjevernoga Jadrana, od Etrurije do jugoistočne Slovenije, od 7. do 4. st., osobito u 8. i 5. st., i Istra doživljava najviši razvoj, a njena kultura postiže vlastita obilježja, posebno u keramici, uporabi ukrašenih brončanih posuda, nakitu, kamenoj plastici i dr., pa uvozu i razmjeni različite robe, iz Italije i okolnih kultura, osobito iz Daunije i s područja Veneta. Od 4. do 1. st., prodorom Kelta u sjevernu Italiju, rimskim osvajanjima Balkana, pa upadom sirakuških Grka u Jadran i širenjem helenističkih kultura, prekida se snažan razvoj oko sjevernog Jadrana i smanjuje se samostalnost istarske kulture, a sve više poprima strane kulturne pojave, dok krajem 1. st. nije svestranije uključena u rimsku kulturu. Ipak istarska kultura kroz cijelo željezno doba zadržava donekle vlastita svojstva, a neka su od njih prenijeta kasnije i uključena u našu kulturu.

Uvod

Na ovom mjestu pruža se sažeti pregled istarske kulturne skupine željeznoga doba.¹

Istarska kulturna skupina dobila je svoje ime po narodu Histra koji su nastanjivali današnju Istru ili istarski poluotok. Grčki i rimski pisci od 6. st. pr. n. e. spominju ih pod nazivom *Istroj* i *Histri*, a njihovu zemlju *Histria*, pa odatle ime današnje Istre. Rasprostranjenost istarske kulture poklapa se s narodnosnim prostorom Histra, između rijeka Soče, Vipave, Reke i Raše, odnosno planina Krasa, Čičarije i Učke, kuda su uglavnom tekle i granice ove kulture. Na zapadu je graničila s venetskom kulturom, na sjeverozapadu sa svetolucijskom, na sjeveroistoku s notranjskom i na istoku s japodskom i liburnskom kulturom. Na cijelom istarskom poluotoku kultura željeznoga doba ima ista zajednička svojstva, velikim dijelom različita i izdvojena od okolnih kultura, pa predstavlja zasebnu skupinu na istočnom jadranskom primorju. Zato se i naziva istarska kulturna skupina.

Takve prirodne granice osnovni su uzrok da je Istra i istarska kultura bila prometno pa i kulturno i narodnosno jasno izdvojena od pozadine i susjednih područja, te se znatno samosvojno razvijala. Zemljopisno je Istra, osim morem, bila otvorena jedino uskim obalnim

¹ Ovo je malo izmijenjen i dopunjen dio cjelovitoga pregleda željeznoga doba na našem primorju, napisan 1968. i prilagođen za sažeti prikaz hrvatske povijesti 1975. g. u okviru Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Uvodni dio naknadno je tiskan u *Radovima Fil. fak. u Zadru* 1979. a dio o dalmatskoj kulturi 1986. pa o liburnskoj kulturi u *Dometima* 1982. Sumaran prikaz istarske kulture dosad su dali: A. Gnirs 1915; G. Cumin 1915; C. Marchesetti 1921; B. Benussi 1924; F. Duhn — F. Messerschmidt 1939, str. 128—160; R. Battaglia 1948; Š. Batović 1966 (1973), str. 50—56; E. Suran 1970; R. Vasić 1973, str. 50—55; G. Bravar 1972; B. Čović — S. Grabovac 1971, str. 329—332; B. Bačić 1978; M. Škiljan 1980, str. 7—73; K. Mihovilić 1984 (1983). Od njih je širi i suvremeniji prikaz dala samo M. Škiljan, ali ni on ne pruža potpunije slike, osobito ne o razvoju kulture.

pojasom prema venetskom području na sjeverozapad u sjeveroistočnoj Italiji, pa dolinom Soče vezana sa svetolucijskom kulturom, jer su ih dijelile samo Soča i Vipava, pa su zato, pored narodnosnih srodnosti, vrlo snažni kulturni dodiri i srodnosti tih triju kultura. Najpogodniju vezu s pozadinom omogućavale su doline Vipave i Reke. Zato je razumljivo što je istočna Istra, istočno od Raše i Učke, pripadala Liburnima, jer je taj dio prometno vezan s južnim primorjem i štitio liburnski posjed na Kvarnerskim otocima.

U starijoj književnosti ova kultura naziva se obično gradinska ili kasteljska kultura (prema romansko-mletačkom nazivu *castellier* za opću vrstu gradinskih naselja, od lat. *castellum*), ili se razmatra kao dio venetske kulture, što nije pogodno ni ispravno, jer istarska skupina predstavlja narodnosno i kulturno samostalnu i zasebnu pojavu i cjelinu, a pojam gradinski ima mnogo šire i neodređeno značenje.² U novije vrijeme pojedini pisci izdvajaju sjeverozapadni dio istarske kulture ili prostor Krasa i priključuju ga notranjskoj kulturi u južnoj Sloveniji, pod nazivom notranjska ili notranjsko-kraška skupina, što se također teško može opravdati.³ Slično tome, pored istarske, R. Peroni na slovenskom i tršćanskom Krasu razlikuje posebnu krašku skupinu i oko ušća Soče sočansku (Isonzo) ili Redipuglia — skupinu, prema istoimenom nalazištu, kako ih je još 1957. izdvojio R. Battaglia, kao kulturna središta u okviru venetske julijske skupine,⁴ ali to nije moguće razložno dokazati jer na tom prostoru nema izrazitih razlika u odnosu na ostalu, južnu Istru. Osim toga, taj prostor se očito razlikuje od ostalih okolnih područja, kao i cijela istarska kultura od venetske i svetolucijske kulture.

² Usp. npr. A. Amoroso, 1889, str. 225 i d.; A. Puschi, 1905, str. 33—34; R. Battaglia, 1946, str. 37 i d. Neki pisci nazivaju je tako do danas: A. Stipčević, 1966, str. 652; 1974, str. 114—115; S. Grabovec, 1983, str. 92, 95; ili je spajaju s venetskom kulturom, kao: D. Cannarella, 1968, str. 196—200; B. Lonza, 1973, str. 20 i d.; 1977, str. 15 i d., 166—169. Usp. Š. Batović, 1979, str. 25, 28. R. Battaglia je g. 1928. istarsku kulturu nazvao »cultura di Montursino«, prema mjesnom romanskom nazivu Monte Ursin ili Orcin za gradinu Vrčin kod Vodnjana (1928, str. 17), gdje je otkrivena ista naseobinska keramika kao u cijeloj Istri. Kasnije je taj naziv napustio, ali ga je nedavno preuzeo B. Lonza u inačici »cultura Montorcino«, koji koristi i naziv »cultura istro-veneta« zbog navodnoga miješanja Histra i Veneta, osobito u mlađe željezno doba (usp. 1977, str. 64 i d.), što je neopravdano, kao i njegovo izdvajanje, pored keramike vrste Montorcino, na sjeverozapadnom dijelu Istre, keramike »tipa Cattinara« i »tipa Timavo« (1977, str. 101 i d.), što su samo pojedine faze željeznoga doba s izvjesnim razlikama, uključujući i mjesne osobitosti. Takav naziv »vrčinska kultura« je sasvim suvišan kad se ovdje kulturni prostor poklapa s narodnosnim prostorom Histra, pogotovo ako se taj naziv proteže na brončano i željezno doba, kao što je učinio Lonza.

³ Usp. S. Grabovec, »Začetak halštatskega obdobja v Sloveniji«, *Arh. vestnik*, XXIV, Ljubljana 1975, str. 356; 1983, str. 92; M. Guštin, 1975, str. 461 i d.; 1979, str. 9 i d.; G. Steffè — S. Vitri — G. Righi, 1977, str. 16.

⁴ R. Peroni, 1983, str. 136.

Neki pisci smatraju da su Kelti, ili, izričito, njihov ogranak Karni, u 4. st. pr. n. e., nakon što su se spustili u sjevernu Italiju, zaposjeli sjeverozapadni dio ovoga prostora, do ušća rijeke Timavo (Reke), a u 2. do 1. st. proširili se i na čitav prostor oko Trsta, koji se smatra karnskim naseljem, kao i po groblju na položaju Ponikve u Škocjanu, u kojem su prisutni keltski utjecaji.⁵ To također nije pouzdano dokazano jer na tom prostoru nema dosad čistih keltskih naselja ili naslaga, ni groblja, a njihovi su utjecaji, prošireni razmjenom i prijenosom dobara, mnogo širi i uobičajena pojava.

Većina antičkih pisaca sjeverozapadnu granicu Histra u predrimsko doba stavlja na rijeku *Timavus* (Reka), uključujući u njihov prostor okolicu Trsta, odnosno uključujući Tršćanski zaljev u histarsko narodnosno područje. Ušće rijeke *Timavus* ne predstavlja čvrstu prirodnu granicu prema sjeveru, pa je granica između Histra i Veneta u većem dijelu željeznoga doba bila najvjerojatnije na Soči (*Aesontius*), što potvrđuju ista svojstva kulture na tom prostoru kao u južnoj Istri. Tek u borbama s Rimljanima Histri su se morali povući na *Timavus*.⁶

Istarska kultura vremenski zahvaća razdoblje od završetka panonsko-balkanskih ili »egejskih« seoba u 10/9. st. do propasti histarske nezavisnosti 177. ili 129. g. pr. n. e., kad su Rimljani, rušenjem njihova glavnog grada Nesakcija, pokorili Istru, ili do 1. st., kad počinje puna romanizacija Istre. U istarskoj kulturi brojne su pojave vezane uz kasno brončano doba, u 11. i 10. st., ali se one ne mogu izdvojiti u zasebnu raniju fazu željeznog doba, već su to ranije predaje iz kasnoga brončanog doba.

O ostacima ove kulture piše se od kraja 18. st.,⁷ a češće od druge polovice 19. st., usporedo sa širim istraživanjima.

U Istri su izvedena najranija i najsloženija istraživanja željeznoga doba ne samo na našem primorju nego i u cijeloj Hrvatskoj. Većinom su izvedena od druge polovice 19. st. do prvoga svjetskog rata. Međutim, šire su istražena jedino groblja, a naselja su samo popisivana i u nekima su izvedena pokusna istraživanja. Prvi je započeo pisati o gradinama u Istri C. di Czörnig 1850. g. i držao da su ih podizali Kelti. Šire podatke o njima započeo je skupljati P. Kandler, a prvu veću raspravu napisao je F. Burton 1874, dok ih je najšire istražio i najveći broj pobilježio, ukupno oko 350, C. Marchesetti. On je o njima napisao opširnu knjigu 1903. g.,⁸ koja je do danas osnovni izvor za poznavanje tih naselja.

⁵ R. Battaglia, *Storia di Venezia (Dal paleolitico alla civiltà atestina)*, Venezia 1957, str. 123—124; B. Lonza, 1977, str. 156 i d.; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 218.

⁶ Sire o tome usp. u: A. Degrassi, 1954, str. 14 i d.; M. Suić, 1967, str. 33 i d.; B. Lonza, 1977, str. 14 i d.; Š. Batović, 1979, str. 33; i dr.

⁷ Usp. npr. G. R. Carli, 1788—1790, i dr.

⁸ Usp. R. F. Burton, 1874; 1887; 1970; C. Marchesetti, 1903; C. Defranceschi, 1952—1953; J. Mladin, 1967.

Ta su istraživanja ipak ostala uglavnom na površinskom opisu naselja, a nisu osvijetlila njihova osnovna razvojna, kulturna ni graditeljska svojstva.

Šira istraživanja histarskih groblja započeli su K. Moser, C. Marchesetti i A. Amoroso g. 1883. u Bermu gdje je otkriveno oko 300 grobova. Osim toga, Amoroso je od 1883. do 1889. istraživao tri groblja sa 700 grobova podno tri gradine u Picugima kod Poreča, a od 1904. do 1909. i 1913. C. Marchesetti je tu istražio preko 250 grobova. Krajem 19. st. učitelj Capellari istražio je 153 groba, a M. Hoernes 180 grobova u Novoj Vasi i groblje u Sv. Martinu kod Tara. Capellari je istražio i 76 grobova u Sv. Dioniziju. Od 1896. do 1900. C. Marchesetti je otkrio i 320 (322) grobova pod Brežcem kod Škocjana, zatim 1901. g. groblje u Redipuglia s oko 80 grobova, pa od 1903. do 1904. groblje na položaju Ponikve s 92 groba u Škocjanu. Od 1900. do 1904. g. B. Benussi, B. Schiavuzzi, A. Puschi i P. Sticotti istraživali su groblje na gradini Vizače (Nesakcij), istočno od Pule, gdje je otkriveno oko 114 grobova. Od 1898. do 1910. A. Gnirs istražio je u Puli oko 450 grobova. Pored toga, u isto vrijeme poč. 19. st. J. Szombathy je istražio veliku zavjetnu ostavu u Mušjoj jami, s kraja brončanoga i poč. željeznoga doba, a na Gradini u Škocjanu tada je nađena i velika ostava raznolike građe iz zadnje faze željeznoga doba.⁹ To su i najznačajnija i do danas najšira istražena groblja i nalazišta u Istri, a i među najznačajnijima su u našoj zemlji. Osim toga, ne samo da su oni vrlo stručno istraženi, nego su odmah i dosta zadovoljavajuće obrađeni i dobrim dijelom objelodanjeni,¹⁰ što je iznimno na prostoru cijele Hrvatske.

Na osnovi toga pojedini problemi ove kulture osvijetljeni su ranije nego u ostalim našim krajevima. To je, osim brojnih pisaca u nizu izvještaja, rasprava i drugih radova, u prvom redu učinio A. Gnirs u posebnoj knjizi pod naslovom *Istria praeromana* 1925. g. Osim toga, F. von Duhn je godine 1939. u okviru željeznoga doba Italije dao prvi

⁹ C. Marchesetti, 1903, str. 154—155; C. Defranceschi, 1952—1953; G. Steffè — S. Vitri — G. Righi, 1977; L. Tonon, 1979; V. Kučar, 1979; G. Righi, 1982; i dr.

¹⁰ O groblju u Bermu usp.: A. Amoroso, 1885; K. Moser, 1884; 1884a; C. Marchesetti, 1883; 1884; P. Orsi, 1885; V. Kučar, 1979; o groblju u Picugima: A. Amoroso, 1885; 1889; P. Orsi, 1885; F. Duhn — F. Messerschmidt, 1939; S. Gatti — P. Petitti, 1980; o groblju u Nesakciju: M. Hoernes, 1903; 1905; A. Puschi, 1904; 1905; 1914; B. Forlati Tamaro, 1927; P. Sticotti, 1934; F. Duhn — F. Messerschmidt, 1939; J. Mladin, 1964; 1974; 1980; S. Gatti — P. Petitti, 1980;

o groblju u Puli: A. Gnirs, 1903; 1906; 1925; B. Bačić, 1958; J. Mladin, 1976; S. Gatti — P. Petitti, 1980;

o groblju u Brežcu: G. Steffè — S. Vitri — G. Righi, 1977; S. Vitri, 1979;

o groblju na položaju Ponikve u Škocjanu: G. Righi, 1982;
o pećini Mušja jama u Škocjanu: J. Szombathy, 1913; Š. Batović, 1980; 1983; S. Gabrovec, 1983.

opširan sustavan pregled razvoja istarske kulture. Samo je on razmatra kao dio susjedne venetske kulture, što nije opravdano.

Između dva rata, u vrijeme talijanske vlasti, u Istri, nisu izvedena značajnijih rezultata.¹⁴ Na talijanskom dijelu Istre ili Krasa, oko Trsta, vanja u Nesakciju, što su vodili P. Sticotti, A. Degrassi, G. Brusin, M. Mirabella Roberti i G. Fogolari, pa izvedena pokusna istraživanja pojedinih gradina, oko Trsta, kao u Redipuglia pod vodstvom R. Battaglie.¹⁴

Nakon oslobođenja, zbog pomanjkanja stručnjaka i oskudnih sredstava, nisu postignuti značajniji rezultati. Izvedeno je samo nekoliko manjih istraživanja, osim nešto obimnijih u Nesakciju, kao u Puli 6 grobova, Kaštelu kod Buja s 24 groba, Gradina kod Krunčića iznad Limske drage, u Poreču i okolici, na gradini Makadanj kod Rovinja, Gočanskoj gradini, Puntii Kaštela kod Medulina, koje su vodili B. Bačić, J. Mladin, B. Marušić, A. Šonje i K. Mihovilić.¹⁵ Sira istraživanja jedino je izveo J. Mladin od 1960. do 1967. na Gradini kod Krunčića, gdje je otkrio 74 groba.¹⁵ Na slovenskom dijelu Istre iskapano je samo nekoliko nalazišta, također u manjem opsegu, kao Kaštelir iznad Izole, ali bez značajnijih rezultata.¹⁶ Na talijanskom dijelu Istre ili Krasa, oko Trsta, istraživani su veći broj nalazišta, osobito gradina, kao Repentabor (Monrupino), Jelar (Monte Casteller degli Elleri), Cattinara, Slivia ili gradina »C. Marchesetti«, Griža (Monte Grisa), Ponte S. Quirino, gradina u Njivicama i dr., pa groblje na položaju Santa Barbara blizu gradine Jelar kod Milja (Muggia) s 33 groba, koje su vodili B. Lonza, G. Stacul, F. Stradi, D. Cannarella, F. Masseli Scotti i dr.¹⁶

Objelodanjen je povećani broj radova, ali samo nekoliko o značajnijim i zaokruženim cjelinama i problemima, kao Mladin o kamenoj i sitnoj plastici, te o brončanim posudama, Bačić o gradinama, Mihovilić o groblju na Gradini iznad Limske drage, V. Kučar o groblju u Bermu, G. Steffe, S. Vitri i G. Righi o groblju u Brežcu i G. Righi o groblju na položaju Ponikve u Škocjanu.¹⁶ Pored toga, prethodnu fazu, kasno brončano doba zaokruženo je prikazao Š. Batović 1980. i 1983, a samo

¹⁴ Usp. B. Forlati Tamaro, 1930; P. Sticotti, 1934; R. Battaglia, 1946; L. Tonon, 1979, str. 115—119; V. Jurkić, »Povijest istraživanja Nesakcija«, *Antički Nezakcij u kulturi i povijesti Istre, Materijali 3*, Pula 1983, str. 17—19; *Preist. del Caput Adriae*, 1983.

¹⁵ B. Bačić, 1957; 1958; 1970; 1978; A. Šonje, 1966; K. Mihovilić, 1979; 1982; 1983; 1983a; 1984; 1985; 1986; 1986a; V. — M. Jurkić, 1977; V. Jurkić, sp. dj. u bilj. 11, str. 18.

¹⁶ J. Mladin, 1968—1969; K. Mihovilić, 1972.

¹⁷ E. Boltin-Tome, 1967.

¹⁸ S. Andreolotti — F. Stradi, 1964; B. Lonza, 1970—71; 1973; D. Cannarella, 1975; 1988; M. Moretti i dr. 1978; F. Masseli-Scotti, 1978; 1981; 1983; G. Stacul, 1972; *Preist. del Caput Adriae*, 1983.

¹⁹ J. Mladin, 1964; 1974; 1980; K. Mihovilić, 1972; B. Bačić, 1970; V. Kučar, 1979; G. Steffè — S. Vitri — G. Righi, 1977; G. Righi, 1982.

na slovenskom dijelu S. Gabrovec 1983. Osim toga, nije značajnije unapređeno poznavanje istarske kulture, niti još imamo šireg i suvremenijeg prikaza njena razvoja i postanka. Ipak je time osvijetljena šira slika većega dijela kulture željeznog doba u grobljima. Sumaran prikaz cijele kulture dao je 1946. R. Battaglia, ali je pružio malo novoga. Dosta koristan uvid u istarsku kulturu pruža opširan katalog izložbe prap. sjev. Jadrana, tiskan u Trstu 1983. Vrlo sažeti pregled dali su Š. Batović, S. Gabrovec i R. Vasić, ali prekratko.¹⁷ Jedino je M. Škiljan objelodanila nešto širi pregled, ali nije dala potanji razvoj kulture.¹⁸ Prema tome, cjeloviti, potanji i suvremen prikaz istarske kulture još ne postoji.

Po svemu, istarska kultura ide u red najbolje istraženih predjela u našoj zemlji, naročito groblja, samo nedostaje cjelovita obrada i prikaz njena razvoja. Kako su groblja većinom istražena prije prvoga svjetskog rata a naselja nedovoljno, nedostaje potpunija suvremena dokumentacija, stratigrafija i cjelovitija tipologija kulture. Zato ne zadovoljava datiranje ni podjela razvoja ove kulture.

Najznačajnija su nalazišta istarske kulturne skupine: Vizače (*Nesactium*), Pula, Picugi, Beram, Sv. Martin kod Tara, Nova Vas, Gradina kod Krunčića, Kaštel kod Buja, Kringa, groblje kod Rovinja, Gradina Monkas kod Bala, Makadonski vrh, pa groblje u Brežcu, groblje na položaju Ponikve i Gradina u Škocjanu, Mušja jama kod Škocjana, Muggia, Repentabor (Monrupino), Cattinara i Redipuglia na slovenskom i talijanskom dijelu.

Neprekidan razvoj kulture i kulturne naslage — stratigrafija u naseljima željeznoga doba u Istri nisu dosad zadovoljavajuće, jasno ni cjelovito poznati i ustanovljeni. To otežava proučavanje kulturnih ostataka u naseljima kao i razvoj kulture u cijelosti. Razvoj kulture može se donekle pratiti samo u grobljima, od kojih neka sadrže grobove i ostatke iz čitava željeznog doba, kao Vizače, a neka samo iz jednoga njegova dijela, kao Pula, Gradina iznad Limske drage, Nova Vas, Brežec, Picugi, Beram, Kaštel kod Buja, Ponikve u Škocjanu, Sv. Barbara kod Milja (Muggia), Redipugila. Zato je danas moguće zacrtati razvoj istarske kulture, iako se ona ne može potanje i potpunije pratiti u svim fazama.

Razvoj istarske kulture donekle se dijeli na tri razdoblja i pet faza, od 9. do 1. stoljeća prije naše ere.

¹⁷ Š. Batović, 1966 (1973), str. 50—56; B. Čović — S. Gabrovec, 1971, str. 329—332; R. Vasić, 1973, str. 50—55.

¹⁸ M. Škiljan, 1980, str. 9—73.

Naselja

U Istri su naselja željeznoga doba bila obično gradinske vrste, kao i na ostalom našem primorju.¹⁹ Redovito su smještene na uzvisinama i pogodnim položajima za obranu i nadzor nad širokim prostorima. Kako se može zaključiti po nekim ostacima, takva naselja i u Istri se podižu od bakrenoga doba, ili od vremena doseljenja indoeuropskih narodnosnih skupina na Balkan, kad je došlo do temeljnih promjena u razvoju društva i kulture. Povremeno su se za stanovanje koristile i pećine.

Samo na hrvatskom dijelu Istre dosad je zabilježeno oko 400 gradinskih naselja, ali ih je bilo svakako više. Na cijelom istarskom prostoru vjerojatno ih je prvotno bilo ukupno oko 600 do 800. Još ih B. Benussi 1924. spominje 520. Nazivi manjega broja tih naselja sačuvani su do danas uglavnom u izvornom obliku iz prapovijesti. To su većinom istaknutija središta i neprekidno naseljena naselja, kao Pula (histsarska *Polai*), Vizače (*Nesactium*), Poreč (*Parentium*), Rovinj (*Ravinium*), Umag (*Humagum*), Trst (*Tergeste*) i dr. Neki nazivi imaju predindoeuropske korijene (kao *Kissa*, kako su se vjerojatno zvali Brijunski otoci, ili *Brivona*, kao i otok Pag), a većinom sadrže ilirska jezična svojstva. Na hrvatskom prostoru redovito se nazivaju gradac, gradina, gračišće, gradienje, gradišica i sl., ili prema romanskom kaštelir, kašteljer i kaštel, slično kao na slovenskom.

Gradine su obično smještene po vrhovima uzvisina, po kosama, proplancima ili poluotočkim izbočinama, oko polja, zaljeva, luka, uzduž prometnica, pogledom povezane, radi zaštite obradivih površina, pašnjaka i prometnih putova. Zato su pojedina naselja u nizini, na poluotocima i sl., kao Poreč, Rovinj, Novigrad, Piran, Kopar i dr. Vrlo su gusto razmještene, na udaljenosti od nekoliko stotina do nekoliko kilometara jedna od druge. Nalaze se na visini od morske razine do 800 m nad morem, a rijetko na većim visinama, samo na obroncima Učke i Čićarije (do 1106 m Orljak iznad Lanišća). Imaju oblik ili tloris prilagođen položaju, pa su obično kruznoga, polukruznog i sličnog tlorisa (T. I).²⁰ Veličina im je različita, a ovisila je o smještaju, namjeni i značenju. Najveća su ona naselja koja su bila upravna, kulturna i proizvodna središta šire okolice, kao *Nesactium* (Vizače), *Polai* (Pula), *Parentium* (Poreč), *Tergeste* (Trst) i dr. Imaju opseg ili dužinu bedema od oko 100 do 2000 m. Namjena im je bila različita. Većinom su bile naseljene, a manji broj nije bio stalno naseljen. Najmanje gradine najčešće nemaju tragova naseljavanja jer su najvjerojatnije služile kao izvidnice ili u obrani, a pojedine, osobito veće nenaseljene gradine bile su namijenjene za zbijeg. Zbog slabe istraženosti često je teško odrediti njihovu točnu

¹⁹ O gradinama u Istri vidi: R. F. Burton, 1874; 1887; 1970; C. Marchesetti, 1903; C. Defranceschi, 1952—1953; J. Mladin, 1967; B. Bačić, 1970; B. Lonza, 1977; A. Cardarelli i dr. 1983; F. Masseli Scotti, 1983; M. Škiljan, 1980, str. 9—26, i dr.

²⁰ Široki izbor gradinskih naselja vidi u: C. Marchesetti, 1903.

namjenu, osim uobičajene za stanovanje, ukoliko sadrže vidljive ostatke i kulturne naslage.

Uglavnom su sve histarske gradine radi obrane bile opasane jednim ili s više vijenaca bedema zidanih u suho, obično od nepravilnog, lomljenog kamenja. Samo ponekad su bedemi od velikih klesanih pravokutnih blokova (megalita), kao Karastak kod Rovinjskog Sela, što je vjerojatno grčko-italski utjecaj, kao i na ostalom našem primorju, većinom od 4. do 1. st., premda se nalaze i bedemi od velikih kvadera od priklesanih prirodnih slojnica — ploča, još od kraja brončanoga doba, kao na Gradini na Brijunu Velikom.²¹ Bedemi su različite visine i širine, ovisno o položaju. Do strmih ili nepristupačnih strana uzvisina ili obale bedema nije bilo, ili su bili niski i uski, a do lakše pristupnih strana obično su građeni i bedemi bili mnogo čvršći. Bedemi su zidani s dva vanjska lica s nabacanim kamenjem u sredini, ili od više užih usporednih zidova naslonjenih jedan na drugi radi veće čvrstoće i težega rušenja, slično kao i na liburnskom području. Obično imaju četiri takva zida, dva unutrašnja i dva vanjska zida ukupne širine od oko 2 do 9,4 m.^{21a} Sada su bedemi sačuvani obično u obliku urušenoga nasipa različite širine i visine do 10 m, a ponegdje se opaža i njihovo lice. Poneke gradine imaju i obrambene kule, kao Makadanj, koje su vjerojatno također nastale pod grčko-italskim utjecajem.

Ulazi ili vrata na bedemima gradina u Istri imaju pet inačica: 1) jednostavno prekinut bedem ili jednostavan ravan, samo prema izlazu postupno sužen prolaz, 2) ulaz u obliku puževe kućice ili spirale, 3) krivudav ili valovit prolaz čiji je jedan krak zida radi bolje obrane prema unutra proširen (kao Gradišće Kunci), 4) ulazi u obliku produženih krivudavih hodnika, bilo prema unutra ili vani, kao Makadanj, 5) ulaz proširen u četvrtast prostor s vanjske strane u obliku predvraća ili predodbrambenog prostora (*propugnaculum*), kao Karastak. Širina ulaza kreće se od 0,70 do 6,20 m.²² Prema tome, prolazi kroz bedeme istarskih gradina bogatiji su i mnogo raznolikiji nego na ostalom našem primorju, a zadnje tri inačice uglavnom se i ne nalaze na ostalom primorju i posebnost su istarskih gradina. Slični prolazi ponekad se javljaju na liburnskom području, ali su mnogo rjeđi i jednostavniji.²³ Osim toga, u Istri su poznate i druge pojedinosti. Tako je ustanovljeno da vrata na pojedinim vijencima bedema istih gradina nisu u istom pravcu ili u istoj osi, već su razmaknuta i u različitim pravcima, pa ponekad obilaze

²¹ B. Bačić, 1970, str. 219, sl. 4, 6.

^{21a} Vidi npr. D. Cannarella, »Il castelliere di Rupinpiccolo sul Carso Triestino«. *Atti d. Soc. per la preist. e protost. d. Regione Friuli — Venezia Giulia*, II, Pisa 1975, sl. 1.

²² Vidi o tome posebno u: B. Bačić, 1970.

²³ Š. Batović, 1982, str. 10; »Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XV, 13, Sarajevo 1977, str. 219, sl. 2, br. 5; »Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju«, *Diadora*, 6, Zadar 1973, str. 86—87, sl. 22.

cijelu gradinu. B. Bačić je mišljenja da se oblik gradnje prolaza kroz bedeme gradina u Istri razvijao kroz tri faze, što još treba bolje potkrijepiti i odrediti vremenskim i oblikovnim podacima.

U Istri se često javljaju dvojne gradine ili gradine koje imaju po dva razdvojena prostora ili zahvaćaju, osim uobičajenih gradina s više terasa, po više susjednih brežuljaka, bilo u obliku podgrađa, ili odvojenih prostora za stoku, groblja, ili druge potrebe, odvojene od naselja (T. I, 6, 7). U Istri su mnogo češće nego na ostalom primorju gradine s više usporednih obrambenih vijenaca bedema koji čine ili obrubljuju terase brežuljaka. Osim radi pojačane obrane, te su terase u Istri, obično najniža terasa do podnožja brežuljaka, služile za smještaj groblja.

Zbog slabe istraženosti u Istri nije moguće potpunije pratiti postupne promjene i razlike u naseljavanju i izgradnji gradina. Prema oskudnim podacima općenito se može reći da su neke bile neprekidno naseljene od bakrenoga do kraja željeznoga doba, neke su naseljene samo u brončano doba, a druge samo u željezno doba, nakon panonsko-balkanskih seoba. Smatra se da se broj gradina u Istri povećava tek od srednjega brončanog doba.²⁴ Možda je to vezano uz raniji položaj naselja na nižim predjelima, što je zapaženo u sjevernoj Dalmaciji, ali to u Istri treba još provjeriti i ustanoviti. Očito je da je velik broj gradina u Istri osnovan krajem brončanoga a osobito od početka željeznoga doba, kao Nesakcij, Gradina iznad Limske drage, Pula i dr., bez prethodnog naseljavanja, što je vezano uz miran i svestran razvoj i povećanu proizvodnju. Mnoge su gradine porušene u borbama s Rimljanima, ili su napuštene nakon rimske prevlasti. Neke su nastanjene i kasnije, samo u rimsko doba, kao Vizače, a neke i od rimskog doba do danas, kao Pula, Poreč, Rovinj, Trst i dr. Neke gradine mogu se donekle neizravno datirati prema starosti groblja, jer su neka groblja trajala kroz čitavo željezno doba, kao u Nesakciju ili na Gradini iznad Limske drage, pa su najvjerojatnije i gradine na kojima su ta groblja toliko bile naseljene. Izražena su pojedina mišljenja da gradinska naselja u okolici Trsta nisu više bila naseljena od kraja 5. ili poč. 4. st. do poč. 1. st., osim vrlo rijetkih, pa i ta samo neznatno, kao Cattinara,²⁵ što je teško opravdati. Moguće je samo da su pojedina naselja bila porušena prodorom Kelta do sjeverozap. granice Histra, samo i to treba provjeriti i odrediti takva naselja. Gustu naseljenost u to vrijeme potvrđuju u prvom redu groblja u kojima se nalazi obilna građa. Vjerojatno je o tome razdoblju stečena kriva ili prividna slika, zbog snažnih kulturnih predaja i neprekidnog razvoja, pa nedostatka veće količine izrazitih metalnih proizvoda u naseljima, što je općenito šira pojava.

Histarske nastambe i način stanovanja jedva su ponešto poznati. Istražene su samo jedna pravokutna kuća veličine 4x6 m na gradini Monkas (Kas) kod Rovinja (B. Forlati Tamaro) i dvije pravokutne suho-

²⁴ A. Cardarelli i dr., 1983, str. 87 i d.

²⁵ Usp. *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 207, 220.

zidne građevine na gradini Makadonski vrh (Makadanj) (B. Bačić), te vjerojatno jedna u Nesakciju (P. Sticotti). Iste kuće otkrivene su i uz bedeme gradine Repentabor (Monrupino) i Monte San Marco u okolici Trsta, duge do 5 m, s podom od gline i škalja (B. Lonza, D. Cannarella).²⁶ Prema tome, kuće su prstenasto položene po rubu gradine, kao na Beretinoj gradini u Radovinu na liburnskom području.²⁷ Zato se može nagađati da su i histarske nastambe najčešće bile suhozidne pravokutne potleušice. Mišljenja o postojanju kuća građenih drvom i glinom nisu sasvim sigurna, kao ni postojanje kružnih suhozidnih kuća s kupolastim krovom (kažuni), kakvu je samo jednu otkrio B. Bačić na gradini Tondolon kod Svetvinčenta, promjera 3 m, ali njena starost nije pouzdano određena. O drvenim kućama donekle svjedoče nalazi ostataka kućnog lijepa s otiscima pletera na pojedinim gradinama.²⁸ Spominju se ostaci histarskog četvrtastog svetišta ispod rimskoga hrama u Poreču, slično kao i u Nesakciju, što ukazuje na dugotrajno obredno mjesto.²⁹ Kružne ostatke na brežuljku Mali sv. Anđeo kod Poreča neki smatraju obrednom građevinom u obliku tolosa (A. Šonje),³⁰ što nije zasigurno dokazano. Vjerojatnije je da su to ostaci jednoga po rubu obzidanoga grobnog humka, kakvi su česti u Istri u brončano doba, kao i na ostalom primorju. Obredna svojstva pridaju se i nekim pećinama. Tako se velika količina kulturnoga materijala iz Mušje jame kod Škocjana smatra zavjetnom ostavom.

S obzirom na oblik, naselja u Istri vjerojatno su imala kružan i zrakast sustav prometnica, što dokazuju kuće na Makadonskom vrhu, kao

²⁶ *Preist. del. Caput Adriae*, 1983, str. 214; B. Lonza, 1970—71, str. 60—66; 1977, str. 42—52; R. Battaglia, 1926, str. 31 i d.; P. Sticotti, 1934, str. 258—264; Š. Batović, 1983, str. 287; A. Stipčević, 1974, str. 108—109; K. Mihovilić, 1984 (1983), str. 55; 1985, str. 24, sl. na str. 25; 1986a, str. 17; B. Bačić, 1978, str. 32.

²⁷ Usp. Š. Batović, 1982, str. 10—11; sp. dj. u bilj. 23 (»Caractéristiques...«), str. 222—223, sl. 13; »Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu«, *Diadora*, 4, Zadar 1968.

²⁸ Usp. R. Battaglia, 1926; 1958, str. 431; »Necropoli e castellieri dell'età del ferro del Carnaro«, *Bull. pal. italiana*, 46, Roma 1927, str. 114—115; C. Marchesetti, 1903, str. 131—132; D. Cannarella, 1968, str. 175; B. Lonza, 1970—71, str. 61; 1977, str. 41, 43, 44, 46, T. I; Š. Batović, sp. dj. u bilj. 23 (»Prap. ostaci«), str. 89—92, pa prema usmenim podacima B. Bačića; K. Mihovilić, 1985, str. 24; 1986a, str. 17.

²⁹ A. Pogatschnig, »Parenzo dalle origini sino all'imperatore Giustiniano«, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e st. patria*, XXVI, Parenzo 1910, str. 3—4; M. Mirabella-Roberti, »Notiziario archeologico« (1940—1948), *Atti e mem. d. Soc. Istriana di arch. e st. patria*, n. s. I (LIII), Venezia 1949, str. 274—275; A. Šonje, 1966, str. 296, 311, 322 i d.; B. Lonza, 1977, str. 46, 47; M. Škiljan, 1980, str. 21; V. Jurkić, »Antički hramovi u Nezakciju«, *Antički Nezakcij u kulturi i povijesti Istre, Materijali*, 3, Pula 1983, str. 39, 40; »Međunarodni znanstveni skup, Antički Nezakcij u kulturi i povijesti Istre«, *Jadranski zbornik*, 12, Rijeka — Pula 1985, str. 598.

³⁰ A. Šonje, 1964, str. 30—31; 1966, str. 296, 311, 322 i d.; B. Lonza, 1977, str. 46, 47; M. Škiljan, 1980, str. 21—22; B. Čović, 1983; B. Bačić, 1978, str. 32.

i neprekidno naseljene gradine koje su do danas sačuvale takav prapovijesni sustav, kao Pula, Motovun, Buje, Bale i Rovinj. Osim toga, takav je sustav općenito poznat i sačuvan i na ostalom našem primorju.

Ponekad se na gradinama u Istri nalaze kameni humci, jednako kao i na ostalom primorju, samo nije sasvim jasna njihova namjena. Neki pisci drže da takvi humci potječu iz brončanoga doba i da sadrže grobove sa zgrčenim pokojnicima,³¹ što nije moguće dokazati. Vjerojatnije je da su takvi humci u okviru naselja željeznoga doba služili u obrambene ili obredne svrhe. Možda su neki od takvih humaka podignuti radi sahranjivanja prije izgradnje gradina.

Većina gradina i u Istri napuštena je nastupom rimskoga vladanja zbog izmijenjenih proizvodnih i društvenih odnosa, pa političkoga uređenja. Zbog nastanka veleposjedničkoga gospodarskog sustava i najamničkih odnosa u ratarstvu, brojna naselja s uzvisina spuštaju se u nizine. Život su nastavila istaknutija naselja na pogodnim prometnim položajima, kao središta općinskih zajednica i šire okolice. Tako, na primjer, u okolici Trsta, osim samoga Trsta kao središta, dosad se spominju samo dva gradinska naselja koja su nastavila život u rimsko doba: Jelar (Elleri) i Cattinara,³² što neće biti jedina, ali svakako vrlo rijetka. Zbog pogodna položaja u Istri su češće nego drugdje nastavile život brojne gradine sve do danas.

Sahranjivanje pokojnika

S obzirom na to da su istražena brojna histarska groblja i poznat vrlo veliki broj grobova, sahranjivanje na istarskom prostoru prilično je dobro poznato.³³

Kroz čitavo željezno doba u Istri pokojnici su isključivo spaljivani i sahranjivani u zajedničkim grobljima na ravnome zemljištu pokraj naselja. Time je u Istri prekinuta starija brončanodobna predaja sahranjivanja zgrčenih pokojnika u humke, jer na tom prostoru dosad nisu poznati grobni humci iz željeznog doba.

Ipak se zapažaju pojedine predaje iz brončanog doba, kao u smještaju groblja pokraj naselja, jer su i ranije groblja na ravnome bila uz naselja, zatim u ograđivanju grobnih prostora (polja) suhozidom i u grobnim škrinjama od kamenih ploča, samo umjesto ranije zgrčenih pokojnika u njima su sada sahranjeni spaljeni ostaci pokojnika.³⁴

³¹ Teško je dokazati da su to bile prvotno kružne kućice s grobovima poglavica koje su urušavanjem pretvorene u humke: A. Gnirs, 1906, str. 305 i d.; 1925, str. 33, 40 i d., 79 i d., 107 i d.; S. Mlakar, «Arhipelag Brioni», *Istarski mozaik*, 4—5, Pula 1964, str. 353 i d.; 1971, str. 12, 24, 45; usp. Š. Batović, sp. dj. u bilj. 23; 1973, str. 92—93; 1977, str. 214.

³² Usp. *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 207, 220.

³³ O sahranjivanju usp. sp. dj. u bilj. 1, 10.

³⁴ O tome vidi šire u: Š. Batović, 1983, str. 285, 288, 303.

Izuzetak su pojedini skeletni grobovi nađeni u pećinama kod Škocjana, s priložima, čini se, iz vremena od početka željeznog doba do 5. ili 4. st. Osim toga, u istim pećinama otkrivena je velika količina raznih proizvoda izvan grobova,³⁵ pa nije sasvim sigurno koliko se ta građa vezuje uz pokapanje. Dijelom se to može povezati uz sklanjanje stanovništva u doba panonsko-balkanskih seoba u 10. st., slično kao u pećini Bezdanjači kod Vrhovina u Lici, ili u Jami u Podumcima i u Ćorkovića pećini u Otišiću u srednjoj Dalmaciji,³⁶ u koje se privremeno sklonilo domaće stanovništvo, pa su u njima pokapali i pokojnike, u predajama skeletnog sahranjivanja.³⁷ Navodno produžetak pokapanja u Škocjanskim jamama, slično Otišiću, i nakon seoba vjerojatno su ponajprije ostaci nekih vrsti kasnijih žrtvovanja i obreda, pored mogućih utjecaja iz susjedne notranjske kulture, jer su razni predmeti otkriveni izvan pokopa vezani uz neke obrede. Pojedini drugi skeletni grobovi, kao iz Pule, nisu iz kasnoga željeznog doba, kako se nagađalo, već najvjerojatnije iz kasnoga rimskog doba. Možda su otada samo 3 skeletna groba iz Redipuglie.³⁸

Histarska groblja bila su smještena uz gradinska naselja ili podno njih, većinom između bedema na najnižoj ili prvoj terasi, kao u Pulji, Bermu, Kaštelu kraj Buja, ili ispod prvoga bedema, kao u Picugima, a rijetko na prostoru gradine u okviru naselja, kao u Nesakciju, Novoj Vasi i Gradini kod Krunčića. Pokraj groblja nalazili su se zajedničko ili pojedinačna spališta (*ustrinum*) s podlogom od pečene zemlje. Ostaci spaljenih pokojnika sahranjivani su na tri glavna načina: 1) stavljeni su izravno u zemlju, ili 2) u zemljane a katkad u kamene ili brončane žare i 3) žare su bile ograđene kamenim pločama. Svaki od tih načina javlja se u više inačica. Pepeo pokojnika položen izravno u zemlju bio je pokriven kamenom pločom, ili ograđen nepravilnim kamenjem pa pokriven pločom ili pečenom glinom. Katkad je pepeo položen u jamicu od gline pa pokriven pločom, a ponekad se ploča nalazi i ispod pepela.

³⁵ Usp. Š. Batović, 1980, str. 27; 1983, str. 283 i d.; J. Szombathy, 1913, str. 170 i d.; S. Gabrovec, 1983, str. 52 i d.; G. Steffè — S. Vitri — G. Righi, 1977.

³⁶ Usp. o tome u: R. Drechsler-Bižić, »Nekropola brončanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovina«, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu*, XII—XIII, 1979—1980; »Japodska kulturna grupa«, *Praist. jug. zemalja*, IV, *Bronzано doba*, Sarajevo 1983, str. 380 i d.; I. Marović, »Nekoliko nalaza iz halštatskog perioda u Dalmaciji«, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, LXIII—LXIV, Split 1961—1962, str. 10; »Sinjska regija u prahistoriji«, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Znan. skup HAD Sinj 1980*, Split 1984, str. 56; B. Čović, »Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Dalmata«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, VIII, 6, Sarajevo 1970, str. 70; N. Gabrić, »Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju«, *Sinjska spomenica 1715—1965*, Sinj 1965, str. 248; Š. Batović, 1980, str. 27; 1983, str. 334.

³⁷ Usp. sp. dj. u bilj. 35; Š. Batović, 1983, str. 334.

³⁸ A. Gnirs, 1925, str. 53, 54, 58, 78; *Praist. del Caput Adriae*, 1983, str. 194.

Grob sa žarom također se javlja u više inačica: žara s poklopcem položena u zemlju, zatim žara pokrivena kamenom pločom, ili žara s pločom ispod i iznad, zatim žara obložena pločama u obliku kockaste škrinje veličine oko 30x30x30 cm, ili su takvi grobovi ponekad prekriti s do 3 ploče jedna iznad druge, ili neki grobovi imaju po dvije ili tri takve škrinje jednu iznad druge (T. II). Pojedini grobovi ograđeni su suhozidom. Prevladavaju grobovi u škrinjama od pet ploča. Nalaze se i dvojni grobovi, odnosno zajedno ograđene po dvije žare, samo odijeljene pločom. Ponekad su ploče spojene pečenom glinom, ili obložene nasipom žala. Skupine grobova često su ograđene suhozidom ili pločama u obliku kvadratnih grobnih prostora (*cela*) u kojima se nalazi i do 8 grobova (obično žare u škrinjama od ploča), katkad s mnogo priloga, kao u Nesakciju. Vjerojatno su to obiteljske ili rodovske grobnice.

Na manjoj visini iznad grobova često se nalazi vodoravno položena velika pravokutna ploča koja se prvotno, po svemu se može zaključiti, nalazila na površini zemlje, što je bez sumnje bio vidljiv ili nadgrobni znak (T. II, 2, 3). Pored toga, otkrivene su i pravokutne ploče u obliku nadgrobnoga spomenika ili stele, koji su postavljeni okomito. Grobne ploče ili ogradne ploče grobnih prostora, pa nadgrobni spomenici ponekad su, većinom u Nesakciju, obrađeni klesanjem i ukrašeni geometrijskim uzorcima, obično trokuta, spirala — zavojnica, svastike — dvokuke, cik-cak vrpci, pa meandra, spiralnih privjesaka, kuka i »riblje kosti« (T. XIV). Pojedine poklopne ploče imaju po površini ljevkasta udubljenja koja su bez sumnje služila za pogrebne obrede (libadije),³⁹ što je jednaka pojava kao u Dauniji u južnoj Italiji.⁴⁰ Poneke obrađene ploče po rubu imaju žlijebove koji su služili radi boljega zatvaranja grobova (T. XIV, 4).

Neki pisci drže da su grobovi s pepelom izravno u zemlji raniji od onih u žarama i u kamenim škrinjama, ali to, zbog maloga broja priloga i slaboga poznavanja razvoja kulture, nije moguće prihvatiti kao opće pravilo. Te su razlike vjerojatno najčešće vezane s društvenim i gospodarskim stanjem pokojnika i s podvojenošću, odnosno razlikama u histarskome društvu.

Često se oko grobova, pa ponekad i u njima zapažaju tragovi pogrebnih obreda, žrtvovanja ili gozbi. Tako su u Puli nađeni ostaci loženja vatre, pečena zemlja i kamenje, ulomci posuda, žito, životinjske kosti i školjke, kao i u nekim grobovima na Gradini kod Krunčića.⁴¹

U velikom broju grobova nema nikakvih priloga. Neki grobovi sadrže malu količinu, a neki vrlo mnogo priloga. Većinom se u grobovima

³⁹ O tome usp. šire u: J. Mladin, 1964.

⁴⁰ M. L. Nava, *Stele Daunie*, Firenze, 1980, str. 90, 137 i d., T. LXXVII, 255, CXLVI, 521, CLXXX, 596, CCXIV, 671, CCXXVI, 706; usp. i prikaz toga djela: S. Kukoč, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, LXXVI, Split 1983, str. 106—112.

⁴¹ A. Gnirs, 1925, str. 49—50; B. Bačić, 1958, str. 316; J. Mladin, 1969, str. 291—292, gdje su dijelom ostaci naseobinskih naslaga; K. Mihovilić, 1972, str. 25, T. 21, br. 26; M. Menke, 1970.

nalaze zemljane posude, dok su razni drugi predmeti dosta rijetki, jer su pokojnike spaljivali u odjeći i najčešće s nakitom, pa je od njih malo ostalo, ili su prilozi obično izobličeni. Tako se, osim posuda, nalaze razne vrste ukrasnih predmeta ili dijelovi nožnje, kao spone (fibule), narukvice, ogrlice, prstenje, naušnice, privjesci, ukrasne igle, puce, pa pokoji uporabni predmet, jer su oni vrlo rijetki, kao britve, češljevi, igle za šivanje, noževi, sjekire, bodeži, mačevi, koplja, štitovi i kacige. Ponekad se nalaze i umjetnički proizvodi, kao ljudski i životinjski likovi, najčešće kao privjesci, pa predmeti u obliku žezla, što su bez sumnje odličja, odnosno znak posebnog društvenog položaja. Grobni prilozi najčešće su od pečene zemlje i od bronce, a manja količina od željeza, srebra, kosti, stakla, jantara i kamena.

Prema vrstama priloga ponegdje je donekle moguće razlikovati muške od ženskih grobova. U muškim grobovima nalaze se, čini se, ukrasne igle, noževi, bodeži, mačevi, brijači i neki drugi predmeti, a u ženskim grobovima prevladavaju ogrlice, prstenje, spone, privjesci i drugo, tako se neki prilozi nalaze uz pokojnike oba spola.⁴²

Različita količina priloga u grobovima ovisila je o različitim običajima i vremenu pokopa, pa o društvenom i gospodarskom stanju pokojnika, osobito u mlađim fazama razvoja, od 6. st. pr. n. e., kad su nastale izrazite podvojenosti, jer su pojedini grobovi vrlo siromašni i po građi i po priložima a drugi su vrlo raskošno sagrađeni i s bogatim, često uvezenim priložima. Jedan od takvih najbogatijih grobova je grob 12 iz Nesakcija koji je sadržavao 112 raznih predmeta.⁴³

Po svemu, u načinu sahranjivanja pokojnika Istra se potpuno razlikuje od ostaloga našeg primorja, gdje su zadržane starije predaje sahranjivanja zgrčenih skeletnih pokojnika u humcima ili u grobljima na ravnom zemljištu sve do rimske prevlasti, kako se sahranjivalo i u Istri do početka željeznoga doba. U željezno doba po načinu sahranjivanja pokojnika Istra se potpuno podudara sa susjednim Venetima i u velikoj mjeri s Karnima ili svetolucijskom skupinom,⁴⁴ što su i jedni i drugi naslijedili iz kulture groblja sa žarama, jer su nosioci te kulture tijekom panonsko-balkanskih seoba, uz ostalo, naselili Istru i venetsko područje i u osnovi izmijenili kulturu i narodnosni sastav toga prostora.⁴⁵

⁴² Vidi npr. *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 138, 142.

⁴³ A. Puschi, 1905, str. 140—151; J. Mladin, 1964, str. 13—14.

⁴⁴ O venetskoj kulturi usp.: G. Fogolari, »La protostoria delle Venezie«, *Popoli e civiltà dell'Italia antica*, 4, Roma 1975; G. Fogolari — O. H. Frey, »Considerazioni cronologiche e tipologiche sul II e III periodo atestino«, *Studi etruschi*, XXXIII, Firenze 1965; A. M. Chieco Bianchi — L. Calzavara Capuis, *Este*, I, Roma 1985; a o svetolucijskoj kulturi: S. Gabrovec — D. Svoljšak, *Most na Soči (S. Lucia)*, I, Ljubljana 1983; B. Teržan — F. Lo Schiavo — N. Trampuž-Orel, *Most na Soči (S. Lucia)*, II, Ljubljana 1984—1985; B. Teržan — N. Trampuž, »Prispevek k kronologiji svetolucijske skupine«, *Arh. vestnik*, XXIV, Ljubljana 1975, str. 416—440.

⁴⁵ O tome vidi u: Š. Batović, 1980, str. 21 i d.; 1983, str. 300 i d.

Lončarstvo (keramika)

Lončarstvo istarske kulture željeznog doba najobilnije se nalazi u naseljima, ali je dosta često i obilno i u grobovima, zbog sahranjivanja pokojnika u žare i dijelom zbog prilaganja posuda u grobove. Iz istih razloga spaljivanja pokojnika i sahranjivanja u žare u Istri se znatno razlikuje naseobinska od grobne keramike, osobito u mlađim fazama. Lončarstvo iz naselja još je dosta slabo poznato, ali po površinskim zapažanjima i dosadašnjim istraživanjima ipak se može reći da se većinom razvijalo u brončanodobnim predajama i pod utjecajem kulture groblja sa žarama, kao i u liburnskoj i venetskoj kulturi. Međutim, grobna keramika znatno se razlikuje. U ranijem razdoblju, ili u I. i II. fazi ona ima svojstva lončarstva kulture groblja sa žarama, slično kao u Veneta, a u mlađem razdoblju, osobito u III. i IV. fazi ona se samostalno razvijala s posebnim svojstvima i s bogatim ukrasom.

U naseljima je uobičajeno lončarstvo grube izrade i raznih oblika. Prevladavaju posude loptasta i jajolika oblika, pa stožaste zdjele, s raznim ručicama (prstenaste, jezičaste, potkovaste, sedlaste, prstenastojezičaste), s ravnim dnom, ponekad ukrašene profiliranjem, brazdanjem, otiskom prsta, reljefnim valovnicama, rebrima i dr.,⁴⁶ slično kao u Liburna. Pored toga se nalaze pokretna ognjišta, ili peći, tronozi, prijekladi ili pećnjaci, utezi za tkalački stan, pršljenovi za otežanje vretena, koluti, kalemovi, pladnjevi ili tepsije, cripnje i dr.⁴⁷ Takvi proizvodi nalaze se i u željeznodobnim naslagama u pećinama u kojima se jasno uočava razvoj iz ranijega brončanodobnog lončarstva, kao i na ranijim gradinama.⁴⁸

Ranija grobna keramika ima svojstva lončarstva kulture groblja sa žarama iz zapadnopanonskoga prostora. To su obično trbušaste posude s prstenastim vratom i jednom okomitom ručicom, ukrašene geometrijskim uzorcima i tehnikom brazdanja, ubodima i bijelom inkrustacijom.⁴⁹ U mlađim fazama izrada grobne keramike postupno se osamostaljuje i doživljava mnogo bogatiji razvoj, s posebnim mjesnim svojstvima. Posude su raznih oblika: stožaste ili dvostožaste, loptaste, jajolike, kruškolike, s jednom ili dvije ručice, bez vrata ili s prstenastim i cjevastim vratom, pa s razvrćenim obodom. Najčešće su ukrašene urezivanjem, otiskom konopca, bijelom inkrustacijom, reljefnim uzorcima i slikanjem. Najčešći

⁴⁶ C. Marchesetti, 1903, T. XIII, XIV; J. Mladin, 1969, str. 292; B. Lonza, 1970–72, sl. 5–10; 1973, sl. 4–10, 13–15; 1977, T. II–VI; F. Masseli — Scotti, 1983, sl. 2–9; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, T. 18 i d.

⁴⁷ C. Marchesetti, 1903, T. XV, 2–5; A. Puschi, 1905, sl. 5, 64–66; J. Mladin, 1969, str. 292; B. Lonza, 1970–72, sl. 11, br. 2–4, 7–9; 1973, sl. 11, 12; 1977, sl. 3–5; V. Kučar, 1979, T. XIX, 1–10; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, T. 18, br. 191, T. 19, br. 194, T. 20, br. 193, 195, T. 32, br. 4–6, 14, T. 34, br. 7, T. 36, br. 21.

⁴⁸ Usp. npr. *Preist. del Caput Adriae*, 1983, T. 27, i dr.

⁴⁹ Vidi primjere u: A. Puschi, 1905, sl. 57–60; K. Mihovilić, 1972, T. 1, gr. 2 i d.; S. Gatti — P. Pettiti, 1980, T. I, II.

su geometrijski meandroidni, zatim spiraloidni uzorci, pa trokuti, rombovi, vrpce, kose ili cik-cak crte, nizovi uboda, obruči, valovnice i dr., a pojavljuju se i likovni uzorci, najčešće ptice, po uzoru na metalne posude.⁵⁰

Grobne zemljane posude ipak su dijelom povezane s naseobinskim, osobito u ranijem razdoblju, većinom po svojstvima iz kutlure groblja sa žarama, a poneke i po brončanodobnim predajama. Ponešto se povezuju i kasnije, naročito u zadnjoj fazi po istim posudama s reljefnim ukrasom, u prvom redu s valovnicama, obručima, po ukrasu otiskom prsta, ubodi-ma i dr.

Keramika mlađega razdoblja bitno obilježava istarsku kulturu i po njoj se znatno razlikuje od okolnih područja. Razvila se dijelom u domaćim predajama, dijelom pod venetskim utjecajem, pa u dodirima s picenskom i liburnskom kulturom, a ponešto i pod utjecajem uvezene apulske keramike. Ukrašavanje uzorcima meandra dosta je povezano s villanova kulturom u srednjoj Italiji, ali se oblici u obje kulture jasno razlikuju. Nasuprot tome utjecaji mlađe istarske keramike nalaze se često u notranjskoj kulturi, zatim su očit i u svetolucijskoj i venetskoj, a ponešto i u japodskoj kulturi. Pojedini oblici posuda, kao loptasti oblici, češći su u istarskoj, liburnskoj i picenskoj kulturi, što je plod veza svih triju područja, a najvjerojatnije su nastale na liburnskom prostoru.⁵¹

Po naseobinskoj keramici Istra se najuže vezuje s Venetima, pa vrlo mnogo i s Liburnima, osobito po reljefnom ukrasu koji je uglavnom jednak na oba područja, kao i u Picenumu gdje je dosta stariji (od 7. st.), pa je moguće da se taj ukras razvio u Istri i u liburnskoj kulturi pod picenskim utjecajem (T. XVII, 13—16).⁵²

Već od 8. st., slično kao na liburnskom području, javlja se u Istri uvezena keramika. Najranije su takve posude mjesnih svojstava s geometrijskim slikanim ukrasom, tzv. japiške vrste (protogeometrijske faze) uvezene iz pokrajine Apulje u južnoj Italiji, kakve su se, osim u Istru (T. VII, 14, VIII, 6),⁵³ uvozile na naše primorje još jedino na liburnsko područje. U Istru su tada uvožene pojedinačno i tri vrste etrurskih posuda, dosad otkrivene samo u Nesakciju: loptaste posude s geometrijskim

⁵⁰ Usp.: A. Puschi, 1905, sl. 25 i d.; A. Gnirs, 1925, sl. 30—32; A. Amoroso, 1889, T. II—IV, VI; K. Mihovilić, 1972, T. I, gr. 1 i d.; V. Kučar, 1979, T. III, i d.; S. Gatti — P. Petitti, 1980, T. III—VI, IX—XI; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, T. 52—54.

⁵¹ A. Amoroso, 1889, str. 246, T. VI, 13, 6; A. Puschi, 1905, sl. 61, 63; S. Gatti — P. Petitti, 1980, T. III, 2; usp. D. Lollini, »Sintesi della civiltà Picena«, *Jadranska obala u protohistoriji*. Međunar. znan. skup održan u Dubrovniku 1972, Zagreb 1976, str. 126, T. IV, 9, V, 2.

⁵² F. Duhn — F. Messerschmidt, 1939, T. 27; S. Gatti — P. Petitti, 1980, T. IX; usp. Š. Batović, »Istraživanje liburnskog naselja u Ninu 1969. godine«, *Diadora*, 5, Zadar 1970, sl. 23—25; D. Lollini, sp. dj. u bilj. 51, str. 127, T. V, 1.

⁵³ A. Puschi, 1905, sl. 72, 73, 80—82; Š. Batović, 1972; 1976, str. 44, 58, 61, sl. 19; 1983a, str. 80, T. XXIV; V. Kučar, 1979, T. II, 5; D. Glogović, 1979, T. I, II, 2, 3, VI, 1, 2.

slikanim ukrasom (T. VII, 13), od kojih neke i s plastičnim likovnim ukrasom, te posude buchero vrste.⁵⁴ Najobilnije se keramika uvozila u 6. i 5. st., osobito mlada (T. XI, 1—3) apulska keramika posebne daunske vrste, iz sjevernog dijela Apulije, dosad poznata iz 8 nalazišta (Nesakcij, Beram, Pula, Picugi, Nova Vas, Gradina nad Limom, Kaštel kod Buja i Kaštelir),⁵⁵ pa venetske posude, najčešće obojena vjedra (situle) (T. XI, 6, 7, XVI, 19, 20, VIII, 7, 8).⁵⁶ Uz to se ponešto uvozila i grčka keramika, najprije u 6. st. korintske i atičke vrste s crnim slikanim likovnim uzorcima, nađene u Nesakciju (T. XI, 5) i Puli,⁵⁷ a u 5. st. nešto češće mlađe atičke posude s crvenim likovnim ukrasom, otkrivene u Nesakciju (T. XV, 21) i Taru.⁵⁸ U najmlađem razdoblju, od 4. do 1. st. nastavlja se uvoz iz Italije, bilo posuda kasnoga geometrijskoga stila s crvenim ili smeđim uzorcima (T. XVIII, 1—3), ili najčešće keramika gnathia vrste (T. XVIII, 4), poznata iz pet nalazišta, ili kasne posude s crvenim likovnim ukrasom iz južne Italije,⁵⁹ pa posude mjesne proizvodnje iz sjeveroist. Italije, vjerojatno iz Spine, koje su oponašale grčke posude s crvenim likovnim ukrasom (tzv. sjeverojadranska vrsta — *tipo alto Adriatico*, (T. XVIII, 6), kakve se ne nalaze južnije na našoj obali osim u Visu (Issa), te posude s reljefnim ukrasom helenističke vrste (T. XIX, 17).⁶⁰ U većim količinama uvožene su iz južne Italije i posude premazane crnim lakom (firnisom) (T. XVIII, 8, 9), zatim razne neukrašene posude, a u posljednjim stoljećima i amfore, koje su se, čini se, proizvodile i u Istri.

Čudno je što se u Istri ne nalazi uvezena keramika apulske ili venetske crno glačane vrste, niti venetske posude ukrašene brončanim pučama, kakve su na našem primorju nađene jedino na liburnskom prostoru

⁵⁴ A. Puschi, 1905, str. 95, sl. 71; F. Duhn — F. Messerschmidt, 1939, T. 22 e; A. Stipčević, 1963, str. XL, sl. na str. 70; Š. Batović, 1976, str. 86, sl. 25, br. 1; 1983a, str. 83, T. XXVI, 2; B. Bačić, 1978, str. 42, sl. 24, br. 1; K. Mihovilić, 1986, str. 66, 67; 1985, br. 74, str. 41, 42.

⁵⁵ A. Puschi, 1905; B. Bačić, 1957; V. Kučar, 1979, str. 91 i d.; Š. Batović, 1972; 1976, str. 58, 61, karta raspostr. 5; 1983a, str. 80, T. XXIV—XXVI; D. Glogović, 1979; P. Lisičar, 1973; 1976; E. M. De Julis, *La ceramica geometrica della Daunia*, Firenze 1977, str. 83 i d.

⁵⁶ A. Puschi, 1905, sl. 67; A. Amoroso, 1889, T. III, 5; F. Masseli Scotti, 1983, sl. 9, br. 1—4; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 214, T. 54, br. 2—4.

⁵⁷ A. Puschi, 1905, str. 104—105, sl. 86, 87; P. Sticotti, 1902, str. 23; P. Lisičar, 1973, str. 4 i d.; 1976, str. 314 i d.; Š. Batović, 1984, str. 37 i d., sl. 1, 2; B. Bačić, 1978, str. 38—40, sl. 21; K. Mihovilić, 1985, str. 27, 49, br. 116; 1986a, str. 19.

⁵⁸ A. Puschi, 1905, str. 105—106, sl. 85, 88; P. Lisičar, 1976, str. 324; K. Mihovilić, 1984 (83), str. 55; 1985, str. 27; 1986a, str. 19.

⁵⁹ K. Mihovilić, 1984 (83), str. 55; 1983, str. 5, sl. 3; 1985, str. 50—51, br. 129—132; 1986a, str. 52, br. 94—98; B. Kirigin, 1984 (83), str. 83—84; B. Bačić, 1978, str. 40, 42.

⁶⁰ K. Mihovilić, 1984 (83), str. 55; 1983, str. 5; 1985, str. 49, br. 117; 1986, str. 26, 34, 52, br. 18; B. Kirigin, 1984 (83), str. 84—86; A. Puschi, 1905, str. 105, 137.

Brončane posude

Brončane posude posebno su obilježje istarske kulture. Otkriveno ih je oko 120—150 komada.⁶¹ Većina ih potječe iz III. faze. Gotovo su sve otkrivene u grobovima, ponajviše u Nesakciju, pa pojedine u Picugima, Bermu, Novoj Vasi, Sv. Martinu kod Tara, Repentabor (Monrupino), Brežcu, i u Mušjoj jami kod Škocjana. Najčešći su oblici vjedra (situle), zatim cjevaste posude (ciste), lonci, zdjele, čaše, vrčevi, poklopci, sita ili cijednjaci (T. VIII, 9, XI, 8—14, XVI, 22). Velika količina tih posuda ukrašena je tehnikama urezivanja, iskucavanja i ukucavanja, geometrijskim ili likovnim uzorcima. Geometrijske uzorke čine točke, crte, trokuti, meandri, šahovska polja, vrpce, krugovi, rebra i girlande (T. VIII, 9, XI, 8—10, XVI, 22). Među likovnim uzorcima najčešći su životinjski, zatim ljudski, pa biljni uzorci stabala, palmeta, vitica, ruža i sl. Od životinja najčešće su prikazani ptice, zatim konji, jelen, svinja i dr. (T. XI, 12—14, XVI, 22). Ponekad su uzorci složeni u prizore koji čine povorke, utrke, natjecanja i igre. Ukraas obično oblikuje vodoravne pojase ili frizove, često razdvojene rebrima.

Istarske brončane posude po oblicima i po ukrasu općenito čine sastavni dio metalne proizvodnje cijeloga predalpskog i alpskog ili širega prostora oko sjevernoga Jadrana, gdje su takve posude bile raširene. Zato su im i mnoga svojstva zajednička. Tome su uzroci zajedničko podrijetlo osnovnih svojstava oblika i ukrasa brončanih posuda iz kulture groblja sa žarama sa zapadnopanonskoga prostora. Isto tako, zajedničko im je i kasnije podrijetlo osnovnih stilskih i narativnih svojstava s područja Sredozemnoga mora, pa međusobni dodiri i utjecaji susjednih kultura, osobito područja dolenske, istarske i venetske kulture. Ipak, istarske brončane posude sadrže niz posebnosti, kao što je čest uzorak meandra i trokuta, isto kao na drugim proizvodima istarske kulture, što je izrazita značajka te kulture, zatim nedostatak mitoloških životinjskih uzoraka, što ih razlikuje od posuda iz Slovenije ili iz Italije. Posebnost su u Istri i pojedini oblici, tehničke i ukrasne ili stilske pojedinosti i dr. Po tome je moguće zaključiti da su se brončane posude proizvedile i u Istri, da su dijelom imale samostalan razvoj, osobito zdjele i šljemovi, i utjecale na razvoj susjednih područja, a samo neke uvožene u Istru ili se u njoj oponašale.

Pored pojedinih drugih pojava, po brončanim posudama istarska kultura najčvršće se vezuje uz razvoj oko sjevernoga Jadrana i na alp-

⁶¹ Brončane posude i šljemovi iz Istre najcjelovitije i najšire je obradio J. Mladin, 1974. Pored toga, o njima govore: V. Kučar, 1979; B. Lonza, 1977, T. VII, 10; *Umetnost alpskih Iliriv in Venetov*, Ljubljana 1982; F. Starè, 1955; W. Lucke — O. -H. Frey, 1982; O. -H. Frey, 1989; G. v. Merhart, 1952; B. Stjernquist, 1987; usp. i Š. Batović, 1976, str. 81—83.

skom području, pa se bitno razlikuje od ostaloga našeg primorja, gdje takve posude nisu bile u uporabi ili se bar nisu tako široko koristile.⁶²

Razvoj i podjela kulture

Sve do danas postoji očito nesuglasje u određivanju početka i u stupnjevanju razvoja istarske kulturne skupine željeznoga doba. Dijelom je to vezano uz slabu istraženost a dijelom uz različite pristupe njenu proučavanju i tumačenju, osobito zbog nedostatka pouzdane stratigrafije i evolucije kulture, pa se često ista građa različito datira. Tako pojedini pisci početak te kulture smještaju u kasno brončano doba, u 11. st. (kao B. Bačić, K. Mihovilić, S. Gatti, P. Petitti i dr.), ili u 10. st. (J. Mladin, M. Guštin, S. Gabrovec, S. Vitri i dr.), a drugi na početak željeznoga doba, u 9. st. (Š. Batović, S. Gabrovec, B. Bačić, S. Čače, S. Vitri, A. Cardarelli, M. Moretti i dr.).⁶³

Stariji pisci (kao A. Amoroso, A. Puschi, R. Battaglia, F. Duhn — F. Messerschmidt), a poneki talijanski stručnjaci sve do danas, željezno doba u Istri kulturno i vremenski razmatraju isto kao venetsku kulturu, odnosno kao dio te kulture, s podjelom na 4 perioda.⁶⁴ C. Marchesetti ga 1903. dijeli na 3 stupnja, od 10. do 4. st.^{65a} A. Gnirs ga je podijelio u pet razdoblja, ali takva podjela nije prihvatljiva jer se temelji na slabim i netočnim dokazima.⁶⁵ Š. Batović ga prvotno (1968) dijeli na tri razdoblja i izdvaja četiri razvojne faze, što je kasnije prihvatio i S. Gabrovec

⁶² Pojedinačno su brončane posude na liburnskom području nađene samo u Baškoj na Krku: F. Lo Schiavo, »Il gruppo liburnico-japodico«, *Atti d. Accad. naz. dei Lincei*, VIII, XIV (CCCLXVII), Roma 1970, str. 425, 426, T. XXIV, 1, 4, 5; Z. Vinski, »Ein liburnischer Depotfund aus Baška«, *Arch. jugoslavica*, 2, Beograd 1956, str. 20, sl. 4, pa u Karinu. Pored toga, na dalmatskom području poznate su grčke brončane posude iz Solina i Vranjica: M. Nikolanci, »Arhajski import u Dalmaciji«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LXVIII, Split 1966 (1973); »Maloazijski import u istočnom Jadranu«, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb 1976, str. 273 i d.; B. Čović, »Importation of Bronze Vessels in the western Balkans (7th to 5th Century)«, *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, Taranto 1983; Š. Batović, »Dalmatska kultura željeznoga doba«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 25 (12), Zadar 1986, str. 33.

⁶³ K. Mihovilić, 1972, str. 43 i d.; 1985, str. 27, 38, 46; 1986; 1986a, str. 10, 49, 51; S. Gatti — P. Petitti, 1980; J. Mladin, 1984, str. 15, 63—64; 1969, str. 292, 297; S. Gabrovec — B. Čović, 1971, str. 329—332; S. Gabrovec, »Začetak halštatskega obdobja v Sloveniji«, *Arh. vestnik*, XXIV, Ljubljana 1975, str. 341, 355, 365 i d.; 1983, str. 82 i d.; M. Guštin, 1975, str. 461 i d.; 1979, str. 9 i d.; G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, str. 39—42; S. Vitri, 1983, str. 142; Š. Batović, sp. dj. u bilj. 87 i 68; A. Cardarelli, 1983, str. 92, 100; S. Čače, 1979, str. 81—82; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 110, 123, 142, 155; B. Bačić, 1978, str. 37.

⁶⁴ A. Amoroso, 1889, str. 225 i d.; A. Puschi, 1905, str. 33—34; F. Duhn — F. Messerschmidt, 1939; R. Battaglia, 1946, str. 49.

^{65a} C. Marchesetti, 1903, str. 151 i d.

⁶⁵ A. Gnirs, 1925, str. 132 i d.

(1971).⁶⁶ Naknadno je Batović (1976, 1983), prema općem razvoju oko cijeloga Jadrana, tu podjelu čvršće razradio i okvirno zacrtao kroz tri razdoblja i pet faza.⁶⁷ Noviju podjelu istarske kulture željeznoga doba dale su K. Mihovilić (1972) i V. Kučar (1979) na osnovi građe iz groblja na Gradini u Krunčićima i Bermu. One polaze od datiranja početka te kulture u kasno brončano doba (11. st.), a njen razvoj dijele u četiri glavne faze, s time što prve dvije faze izjednačuju s kulturom groblja sa žarama, a svaku fazu dijele na dva stupnja (Ia, b, IIa, b) i datiraju od 11. do 8. st., III. fazu dijele u četiri stupnja (IIIa-d) i datiraju u »halštatski period«, od 7. do 5. st., a IV. fazu smještaju u »latensko razdoblje«, od 4. do 2. st.⁶⁸ Ta podjela i datiranje temelje se na dosta jednostranim, pojedinačnim i većim dijelom vremenski slabo osjetljivim oblicima, nesigurnim sličnostima i razmatranjima, te izdvojenom razmatranju istarske kulture, bez širega svestranog i usporednog sagledavanja razvoja, pogotovo s vremenski najbolje iznijansiranim grobljem u Brežcu, ali i sa susjednim kulturama, u prvom redu s gotovo istim razvojem u svetolucijskoj i venetskoj kulturi, pa zato nisu sasvim prihvatljivi ni potpunije opravdani.⁶⁹ Sličnu podjelu, u prvom redu na osnovi grobnih posuda, izvele su S. Gatti i P. Petitti (1980), što je također samo dijelom opravdano.⁷⁰ Zbog obilja brončanih priloga mnogo je opravdanija i dokumentiranija, pa sasvim prihvatljiva, vremenska podjela koju je izvela S. Vitri analizom groblja u Brežcu kod Škocjana koje obuhvaća prve tri faze željeznoga doba, I—III, od 9. do 7. st., iako ima i nešto kasnijih priloga iz 6.—4. st.⁷¹ M. Guštin, razmatrajući područje Krasa u okviru notranjske kulture, razvoj kulture toga prostora dijeli na osam stupnjeva, od god. 1000. do poč. n. e.: I. kultura groblja sa žarama, II—VI. halštatsko

⁶⁶ Š. Batović, 1966 (1973), str. 50; B. Čović — S. Gabrovec, 1971, str. 329—332.

⁶⁷ Š. Batović, 1976a, str. 92—95; 1976, str. 30; 1983a, str. 71.

⁶⁸ K. Mihovilić, 1972, str. 43—51; V. Kučar, 1979, str. 112—121.

⁶⁹ U tom smislu ne može se potpuno opravdati takva podjela posebnostima i potpunim izdvajanjem istarske kulture od općega razvoja na Jadranu, kako tvrdi V. Kučar 1979, str. 112. Kao primjer nesigurnosti takva pristupa navodim grob 24 s Gradine iznad Lima, u kojem se nalazi čaša s kosim brazdama i s okomito uzdignutom ručicom, ista kao u grobovima 7, 9, 25 i dr., koje K. Mihovilić datira u 10. st., a ostale tri posude u grobu 7, kao i druge predmete kasnije, do 8. st.: 1972, str. 43 i d., T. 4, 5, 12, iako se u istom grobu 24 nalazi i lučna spona (fibula) s dugom nogom (T. 12, br. 18), kakva se npr. nalazi u grobu 53 iz Nina, koji se datira u 6—5. st. (usp.: Š. Batović, »Nin u prapovijesti«, *Nin — problemi arh. istraž.*, Zadar 1968, T. XV; *Nakit na tlu sjev. dalm. od prapov. do danas*, Zadar 1981, str. 113—114, sl. 8, br. 10). O položaju Istre i istarske kulture usp. šire u: Š. Batović, 1976; 1976a; 1979.

⁷⁰ S. Gatti — P. Petitti, 1980.

⁷¹ G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, str. 39—42, sl. 12. Iz 6. st. su npr. praceriosa fibule: grob 58, T. V, i, sl. 8, br. 10. S. Vitri je naknadno dijelom izmijenila tu dataciju, jer pojedine grobove povlači unatrag, u 10. st., što nije opravdano jer su to samo kasnobrončanodobne predaje, usp.: *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 142.

i VII—VIII. latensko doba,⁷² uglavnom isto kao i Mihovilić-Kučar, što nije opravdano, kao što nisu opravdani ni takvi nazivi triju razdoblja: žarnogrobišno, halštatsko i latensko doba, jer se Istra neprekidno razvijala i nezavisno od tih doba i područja.

Ipak je najbolje moguće opravdati datiranje istarske kulture od završetka panonsko-balkanskih seoba u 10/9. st. do kraja 1. st. pr. n. e. Nosioци željeznoga doba u Istri pripadaju novoj narodnosnoj skupini kulture groblja sa žarama doseljenoj u tim seobama iz zapadnopanonskog prostora. Tijekom tih seoba, između 13. i 9. st., koje su pokrenuli nosioci kulture groblja sa žarama s ishodištem u zapadnom dijelu panonske nizine, naročito tijekom zadnjega vala tih seoba krajem 10. st., dio stanovništva koji se kretao prema zapadu, u prvom redu iz dobovsko-ruške skupine u sjeveroist. Sloveniji, preko Slovenije i Istre u Italiju, naselio je Istru i venetsko područje. Time je na tom području došlo do temeljitih narodnosnih i kulturnih izmjena, odnosno do prekida dotadašnjega kulturnoga razvoja u Istri. To u prvom redu dokazuju najraniji grobovi željeznoga doba, način pokapanja, oblici i sadržaj grobova i grobnih priloga, a naročito spaljivanje pokojnika, što se sve razlikuje od prethodnoga načina sahranjivanja pokojnika iz brončanoga doba sa zgrčenim pokojnicima pod kamenim humcima. Novo stanovništvo stopilo se sa starosjediocima i preuzelo pojedina svojstva domaće kulture, kao položaj naselja i groblja na ravnome zemljištu pokraj naselja, nasebinsku vrstu lončarstva i dr., kao i pojedine gospodarske činitelje koji su uvjetovali poseban razvoj i oblikovanje samosvojne istarske kulturne skupine.⁷³

U tome se sastoje i osnovne razlike Istre u odnosu na ostalo naše primorje koje nisu naselili nosioci kulture groblja sa žarama, iako su i na tom prostoru oni izazvali različite promjene i poremećaje, pa znatno utjecali na razvoj kulture. Te će se razlike manje ili više zadržati kroz cijelo željezno doba.

S druge strane, isti činitelji prouzročili su, osim uobičajenih kulturnih veza i razmjene dobara sa susjedima u južnoj i zapadnoj Sloveniji i sjeveroist. Italiji, vrlo sličan ili dobrim dijelom isti kulturni razvoj, osobito s Venetima.

Prema tome, osnovni su činitelji u postanku i razvoju istarske kulture većinom nosioci i svojstva kulture groblja sa žarama, zatim nasljeđe na domaćem tlu, a kasnije, tijekom željeznoga doba, razmjena s okolnim područjima i grčko-italski utjecaji.

Nakon završetka panonsko-balkanskih seoba i doseljenja novoga stanovništva nastavlja se miran i neprekidan razvoj života i kulture sve do kraja željeznoga doba, bez većih promjena. Slično kao na liburnskom

⁷² M. Guštin, 1975, str. 461 i d.; 1979, str. 9 i d.

⁷³ O tim seobama općenito i šire usp.: K. Vinski-Gasparini, 1973; S. Gabrovec, »Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji«, *Arh. vestnik*, XXIV, Ljubljana 1975; 1983; a na primorju: Š. Batović, 1976, str. 17 i d.; 1980; 1983.

području i u Istri su, čini se, tijekom seoba porušena i napuštena mnoga ranija naselja, a nakon seoba pojedina su naselja obnovljena, pored niza nanovo podignutih na novim položajima, na što u prvome redu ukazuju groblja koja datiraju od 9. st., ili od završetka seoba, kao u Nesakciju, Gradini iznad Limske drage, Brežcu kod Škocjana, Ponikvama u Škocjanu, Sv. Barbari kod Muggie i dr.

Od 9. do 7. st. u Istri nije bilo većih promjena u razvoju kulture. U 9. st. kultura ima svojstva ranijih predaja. U 8. st. javljaju se prve šire veze s italiskim područjem, osobito sa srednjom i južnom Italijom, odakle potječu i prvi uvozni proizvodi, naročito iz Apulije, s etrurskog područja i iz villanova kulture. Ipak italski utjecaji nisu još obilni.

Znatne promjene nastaju od 7. do 4. st., osobito u 6. i 5. st., kad Istra proživljuje najviši i najbogatiji razvoj. Takav razvoj u skladu je s općim bogatim razvojem kulture u istočno-alpskom prostoru i oko sjevernoga Jadrana, od Etrurije do dolenske kulture u jugoist. Sloveniji. Snažan razvoj metalurgije, naročito prerade željeza u dolenskoj kulturi i bogat razvoj i širenje Etruščana, kao i razvoj više drugih proizvodnih središta na tom prostoru (Veneti, Histri, Hallstatt i dr.), uvjetovali su visok razvoj, međusobne veze, razmjenu i utjecaje, kao i najviši domet pojedinačnih osobitosti svake kulturne skupine na tom području. K tome treba dodati jake grčke utjecaje koji su se od 7. do 4. st. širili po Jadranu i od Liburna preuzimali kontrolu trgovine na Jadranu a u 6. st. prevladali na dijelu jadranskih obala i snažno utjecali na razvoj i promjene u kulturi ovoga područja; ali Grci nisu nikada kolonizirali zemlju Liburna ni Histra.

Tijekom 6. i 5. st. posebno obimna razmjena razvila se između Histra i Veneta, kao i svetolucijske kulture, a znatno je porastao i uvoz apulske keramike u Istru, sada daunske vrste, zatim, iako manje, veza sa srednjom Italijom, osobito s Picenumom i Etrurijom, kao i s Grčkom.

Apulska keramika vrlo je brojna u Istri, slično kao i u Liburniji, gdje se najobilnije uvozila na području naše zemlje, osim ponešto u zapadnom dijelu, na području Japoda, dolenske i notranjske kulture, pa vrlo rijetko u srednjoj i južnoj Dalmaciji ili ostalom našem primorju. S obzirom na prevlast Liburna u trgovini na Jadranu, vjerojatno su je, kao i druge proizvode, Liburni dovozili u Istru. Ipak je moguće da su u toj pomorskoj trgovini sudjelovali i Histri, jer se spominju kao poznati gusari, kao i zbog posebnih veza i odnosa s jadranskim obalama, osobito s Picenumom, iako su znatnoga udjela u prijevozu robe po Jadranu vjerojatno već imali Grci.

Jačanjem Grka na Jadranu pod vodstvom Sirakužana, zatim opadanjem Etruščana, pa širenjem i učvršćenjem Rimljana u Italiji, te konačno doseljenjem Kelta u sjev. Italiju poč. 4. st., prekida se vrlo živi razvoj i razmjena oko sjevernog Jadrana a time i Histra, pa otada oni zaostaju i nazaduju. To će pojačati širenje naprednijih helenističkih kultura, a konačno dovršiti rimsko nadiranje na Balkanu i osvajanje Istre u 3. i 2. st.

Zato veze Histra s Italijom od 4. st. slabe. Imali su izrazitije veze s Keltima, od kojih su preuzimali razne proizvode, pa s južnom Italijom, naročito s Apulijom odakle su uvozili najmlađe vrste keramike. Uz to se povećava u Istri uvoz s liburnskoga područja. Općenito Histri u tom razdoblju ubrzano nazaduju, njihova domaća kultura opada i ne razvija se, pa, osim znatnijeg uvoza, nisu ni preuzimali niti prerađivali strane utjecaje. Zato su Histri u zadnjoj fazi imali mnogo slabiju i siromašniju, pa mnogo manje samostalnu domaću proizvodnju i kulturu od susjednih Liburna.

Na osnovi razvijene trgovine i obrta već od 8. st., a osobito od 6. st., opaža se i u Istri početak raslojavanja rodovskih odnosa, kad dolazi do društvene i gospodarske nejednakosti, što se odražava u uvozu lončarskih proizvoda i druge robe iz Apulije, Etrurije i Grčke, pa s područja Veneta i Slovenije, naročito u 6. i 5. st., koja je nagomilana u pojedinim bogatim grobovima, u prvom redu u Nesakciju. U tome je važan udio imala visina društvenoga razvoja, tj. što su Histri dostigli određen stupanj višega društvenog razvoja i vrste narodnoga okupljanja u obliku područnih zajednica (*civitates* — *populi*) pod vodstvom općinskih prvaka (*principes*) i pod vrhovništvom nasljednoga poglavara koga Rimljani zovu kraljem (*rex, regulus*),⁷⁴ sa sjedištem u Nesakciju gdje je, bez sumnje, bilo duhovno, gospodarsko i političko središte svih Histra, jer su u Nesakciju otkriveni ne samo najbogatiji i najraskošniji grobovi, nego i najveći dio plastike i umjetničkih tvorevina, kao dijelovi zajedničkoga svetišta.

Potpuniji prekid u razvoju Histra nastaje 177. g., kad su Rimljani pobijedili njihova zadnjeg kralja Epulona, pokorili Histre i porušili njihov glavni grad *Nesactium* i velik broj drugih naselja, pa pobili plemenske prvake, a posebno nakon toga, kad su tijekom 2. i 1. st. onemogućili njihov samostalan kulturni i gospodarski razvoj uključujući Istru u rimski državni i gospodarski sustav, osobito oduzimanjem većega dijela njihove zemlje i podjelom rimskim kolonistima u okviru triju osnovanih kolonija: *Tergeste*, *Parentium* i *Pola*. Histri se nisu lako pomirili s takvim stanjem i nakon toga su se dizali protiv Rimljana pa su ponovno pokoreni 129. g.

Ipak su Histri dijelom nastavili vlastiti način života i svoju kulturu sve do kraja 1. st. i tek su nakon toga u većoj mjeri preuzimali rimsku kulturu, usporedo s pojačanom romanizacijom i učvršćenjem rimske vlasti na Balkanu poč. naše ere.

Povijesni i kulturni razvoj Histra u željezno doba, po svemu, odvijao se zbiljski kroz tri razdoblja i pet faza: 1) razdoblje samostalnoga i dosta izdvojenoga razvitka u predajama kulture groblja sa žarama, s početnim dodirima s Italijom, ili I. i II. faza u razvoju kulture, od 9. do 7. st., 2) razdoblje veoma bujnoga i samosvojnoga razvitka i svestrane razmjene

⁷⁴ O političkom uređenju Histra vidi u: S. Č a č e, 1979, str. 81 i d.

oko sjevernoga Jadrana i s južnom Italijom, kad se oblikuju izrazite posebnosti istarske kulture, ili III. i IV. faza u razvoju kulture, u 6. i 5. st. i 3) razdoblje opadanja stvaralačke moći i zaostajanja, helenističkih i rimskih utjecaja, ili V. faza, od 4. do 1. st., odnosno do rimske prevlasti.

U nastavku ćemo spomenuti osnovna svojstva pojedinih faza razvoja.

I faza (9. st.)

Ova faza, datirana u 9. st., označava vrijeme stabilizacije i oblikovanja istarske kulture nakon panonsko-balkanskih seoba i naseljenja nosilaca kulture groblja sa žarama u Istri.

Najznačajnija su nalazišta ove faze: Nesakcij, Gradina iznad Limske drage kod Krunčića, Brežec, Ponikve i Mušja jama kod Škocjana, Sv. Barbara kod Milja (Muggia), Cattinara. Većinom su to groblja u kojima je zastupljena građa ove faze.⁷⁵

Svojstva ove faze najbolje se mogu izdvojiti i odrediti po većem broju grobnih cjelina, osobito s Gradine iznad Limske drage, zatim iz Brežca, pa i po pojedinim grobovima iz Nesakcija. Iz ove je faze najveći broj grobova s Gradine iznad Limske drage (gr. br. 9, 15, 18, 19, 21, 25, 39, 44, 47, 55—60, 66—70, 72, 73, a moguće i neki drugi) a mali broj iz Brežca (gr. br. 1—6, 114, 116, 125, 158, 233, 272). Veliku količinu građe sadrži posebno obredna ostava iz Mušje jame kod Škocjana, u kojoj je nađeno oko 500 različitih, većinom brončanih, pored desetak željeznih predmeta i oko 13 kg ulomaka i slijepljenih predmeta. Međutim, ta ostava sadrži proizvode oblikovno izrazite kroz duže razdoblje, od kasnoga brončanog doba do II. faze željeznoga doba, ili od oko 11. do 9. st., a većinom od 10. do 8. st. Ipak, sudeći po drugim nalazištima, osobito po grobovima iz Brežca, najveći je dio građe s početka željeznog doba, ili iz ove faze. U ostavi je najčešće zastupljeno oružje: koplja, sjekire, mačevi, noževi i šljemovi, manje nakit i dijelovi odjeće, kao puce, toke, ukrasne igle, spone, narukvice, ogrlice, pojasi, naušnice i prstenje, pa rijetko druga uporabna sredstva, kao srpovi i brončane posude. Po tome se osobito može upoznati tadašnje naoružanje.⁷⁶

Izraziti oblici proizvoda I. faze su sljedeći: lučne spone (fibule) s dva odebljanja na padinama luka (T. IV, 5), lučne spone bez odebljanja (T. IV, 7), pa vjerojatno i zmijolike jednodijelne spone sa spiralnim diskom na kraju noge, prstenje u obliku alke i spiralno (T. V, 14, 15), puce (T. IV, 11) ukrasne igle sa kuglastom i stožastom glavom, pa s uvišenim i zadebljanim vratom (T. IV, 8—10), spiralnonaočaraste spone (T. IV, 4), uske kolutaste (T. V, 2—5) i spiralne narukvice (T. V, 1) dvo-

⁷⁵ Usp. sp. dj. u bilj. 10 i druga spom. djela, pa *Preist. del Caput Adriae*, 1983; S. Gatti — P. Petitti, 1980; K. Mihovilić, 1972. i dr.

⁷⁶ O tome šire v. u: J. Szombathy, 1913; G. von Merhart, 1969; S. Batović, 1980; 1983; S. Gabrovec, 1983, str. 80—87.

slivnog, trokutastog, polukružnog, polumjesečastog ili zaobljenog i rombastog presjeka, narebrene narukvice (T. V, 6, 7), spiralni privjesci s petljom (T. IV, 12), ogrlice od koluta žice, ili dvostruke uvijene (tordirane), T. V, 16—18, i od spiralnih cjevčica, vrpčasto-spiralne naušnice — sljepoočničarke (T. V, 8—10), staklena (T. V, 11, 12) i koštana zrna (perle), T. V, 13, koplja, sjekire sa zaliscima i šuplje sjekire (T. IV, 3), tri vrste šljemova (zvonasti, poluloptasti s krestom i kalotasti od kože pokriveni brončanim pucama i tokama), noževi, mačevi s jezičastom i jačučastom ručicom (T. IV., 1, 2), posude su u obliku vrča — čaše s jednom okomitom ručicom trokutasta presjeka, po ramenu ili gornjem dijelu trbuha obično ukrašene, najčešće kosim brazdama (kanelure) ili udubljenim vodoravnim snopovima crta, cik-cak i upisanim kružnim crtama, pa ponekad s lučnim crtama, ili s nizovima uboda (T. III, 1—7). Ponegdje se nalaze i zdjele s dvije okomite ručice, kao u groblju Sv. Barbare kod Milja (T. III, 9, 10).⁷⁷

Istarska kultura u ovoj fazi još nije osobito izrazita i nema većih mjesnih osobitosti. Trgovina sa susjedima još nije šire razgranata niti su Histri imali većega udjela u razmjeni na Jadranu. Ipak se istarska kultura već u ovoj fazi izdvaja od ostalih susjednih kultura i ima neke osobitosti, naročito u odnosu na Liburne i ostalo naše primorje, pa se u njoj već nazire posebna, iako ne još potpuno samostalna i samosvojna kulturna skupina, jer je vrlo bliska ili gotovo ista kao istovremena faza venetske kulture. Izvjesne razlike između istarske i venetske kulture više su plod različitog nasljeđa na ovom tlu, nego razlika u kulturi doseljenoga življa, jer su i jedno i drugo područje naselili isti nosioci kulture groblja sa žarama. Ipak se kultura u Istri dalje neprekidno razvijala, pa se može reći da se u ovoj fazi nalaze ne samo kulturni nego i osnovni narodnosni elementi za oblikovanje Histra i njihove kulture.

Zbog prethodnih panonsko-balkanskih seoba i naseljavanja novoga stanovništva u osnovi je prekinut razvoj kulture iz ranijega razdoblja. U vezi sa sličnim gospodarstvom i uvjetima života mnoga naselja podignuta su na istim položajima, kao i groblja pokraj njih, ali su brojna i naselja na novim položajima. S obzirom na to da je vrlo slabo poznato brončano doba u Istri, teško je potpunije saznati koji su sve i koliko su naslijeđeni pojedini oblici kulture.

Zasad se čini da je većina oblika proizvoda ove faze naslijeđena i ranijega postanja, bilo da su ih doseljenici donijeli sa sobom iz pradovine ili su ih preuzeli po dolasku u novu domovinu od domorodaca, odnosno od susjednih Liburna ili sa zapadnoga Balkana.

Vrste zemljanih posuda u grobovima svakako su prenijeli iz pradovine, a vjerojatno i spiralne spone, narukvice i privjeske, zaobljene

⁷⁷ *Preist. del. Caput Adriae*, 1983, sl. 24, 25, T. 39, 38, br. 5, 6; K. Mihovilić, 1972, T. 5, 8, 10, 11, 21, 23, 25—30, 32; G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. I, grob 1—6, T. VIII, gr. 91, T. X, gr. 114, 116, 125, 158, T. XVI, XXI, gr. 233, T. XXIII, gr. 272, T. XXXIII, gr. 158.

uske narukvice s dvoslivnim i sličnim presjekom, uvijene ogrlice i ogrlice od žice ili od niza alkica, pa od spiralnih cjevčica, spiralno vrpčaste naušnice i pojedine ukrasne igle (T. III, 1—7, IV, 4, 8, 9, 12, V, 2—5, 16—18),⁷⁸ jer su takvi predmeti temeljne pojave u trećoj i četvrtoj fazi kulture groblja sa žarama u sjeverozap. Hrvatskoj i sjeveroist. Sloveniji,⁷⁹ a keramika osobito u ruškoj skupini u ist. Sloveniji.⁸⁰ Isti brončani predmeti obilježavaju i prethodnu fazu na liburnskom području, u prvom redu narebrene i zaobljene narukvice, pa lučne spone i kratki mačevi,⁸¹ a njihove kasne inačice pojedinačno su se zadržale i u istovremenoj fazi u 9. st. (T. IV, 1, 2, 5, V, 1—7), pa su ih najvjerojatnije tada poprimili u Istri od Liburna, pogotovo spone,⁸² ako ih nisu prenijeli domaći žitelji. Vrpčaste naušnice, spiralni prstenovi, spiralnogačarasti privjesci s petljom, puce, noževi i staklena zrna nalaze se i u ranijoj fazi u Istri, pa su ih mogli naslijediti (T. IV, 11, 12, V, 8—10, 15).⁸³ Naslijedena je dječjom i domaća naseobinska keramika (T. III, 8).⁸⁴ Vjerojatno su iz ove faze i pojedina brončana vjedra vrste Kurd, kao iz ostave u Škocjanu,⁸⁵ a potječu iz Podunavlja, pa su i ona prenijeta seobom.

Prema tome, iz prethodne faze kasnoga brončanog doba naslijedeni su: lučne i spiralne spone, mačevi, rebraste narukvice, uske narukvice dvoslivna presjeka, kolutasti i spiralni privjesci s petljom, noževi, brijači, uvijene ogrlice, naušnice, prstenje, toke, puce, pojedine ukrasne igle, zrna stakla, kacige, brončane i osnovni oblici zemljanih posuda. Dijelom su oni naslijedeni iz kulture groblja sa žarama, dijelom s liburnskog ili zapadnobalkanskog područja, a dijelom su domaće nasljeđe. Pojedini od tih predmeta različito su kasnije trajali, kao lučne spone

⁷⁸ *Preist. del Caput Adriae*, 1983, sl. 24, T. 38, br. 7, T. 39, br. 12—15 i dr., T. 50, br. 5, 7; K. Mihovilić, 1972, T. 5, br. 12, T. 6, br. 4—7, T. 8, br. 5—12, 22, T. 15, br. 5—7, 12, T. 28, br. 1—5, T. 29, br. 2—5, 7, 8 i dr.; G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. XXIII, gr. 272, br. 1, T. XXXIII, gr. 158.

⁷⁹ S. Gabrovec, 1983; F. Starè, *Dobova*, Brežice 1975, T. 1, br. 4, 5, 8, 14, T. 3, br. 3, T. 5, br. 2, T. 8, br. 8, T. 18, br. 3, 14, T. 22, br. 6, 7, T. 26, br. 7—9, T. 35, br. 4, 5, T. 40, br. 1, 3—6, T. 41, br. 1, 10, T. 58, br. 7; H. Müller — Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnefelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Berlin 1959, T. 110, E. 1, 2, 6 i dr.

⁸⁰ S. Gabrovec, 1983, T. VII, 8, 11, 12, 20, T. X, 3, 23, T. XI, 11, 19, 23; F. Starè, *Dobova*, 1975, T. 12, br. 9, 11, T. 25, br. 15, T. 31, br. 6, T. 40, br. 1, T. 55, br. 12, T. 59, br. 9; H. Müller — Karpe, sp. dj. u bilj. 79, T. 108, I, 2, T. 109, K, 4, I, 2, M, 1, 2, T. 110, C, 1, F, gr. 76, T. 113, F, 4, T. 114, G, 2, D, 2, T. 115, gr. 162, C, 8, i dr.

⁸¹ Š. Batović, 1980, T. V—X; 1983, T. XLIII—XLVI.

⁸² G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. VIII, gr. 91, br. 1, 2, T. X, gr. 114, br. 1, gr. 116, br. 1, T. XXIII, gr. 272, br. 2; usp. Š. Batović, 1983, T. XLV, i d.; 1982, sl. na str. 16 i dr.

⁸³ J. Szombathy, 1913, str. 160, sl. 153; K. Mihovilić, 1972, T. 8, br. 1, 16, 17, 20; T. 16, br. 4, T. 25, br. 3, T. 26, br. 24; Š. Batović, 1980, str. 33, 34, T. I, 3, II, 4, 5; 1983, str. 292—293, sl. 19, br. 9.

⁸⁴ K. Mihovilić, 1972, T. 10, br. 2, T. 25, br. 4, 6, 10; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 110, T. 29 B, 30 A, T. 50, br. 5, 7.

⁸⁵ J. Szombathy, 1913, sl. 161—166.

u 9. st., mačevi do 8. st., spiralne spone, uvijene ogrlice i narebrene narukvice do 7. st., narukvice dvoslivna presjeka do 5. st., a neki proizvodi traju gotovo kroz cijelo željezno doba, kao brončane posude, spiralni privjesci i prstenje. Neki su se predmeti, kao i kod Liburna, dalje razvijali u razne inačice, kao lučne spone, briači i mačevi do 8. i 7. st., ili su neki od njih proizvedeni u liburnskoj kulturi i naknadno prenijeti u Istru. Interesantno je da se izrazito liburnski proizvodi, osobito lučne spone i kratki mačevi nalaze samo na prostoru Škocjana, tj. na krajnjem sjeverozap. dijelu Istre, gdje su se vjerojatno iznimno raširili dolinom Rječine i Reke, zaobilaznim, poprečnim i najkraćim putem, oko a ne preko Istre. Ima i nekih drugih razlika između južnoga i sjeverozap. dijela Istre ili Krasa. Tako su, na primjer, na sjeverozap. dijelu češći oružje, ili spiralne spone, možda zbog mnogo lakšega i neposrednijega prometa i veza sa svetolucijskom i notranjskom kulturom, dok su tu mnogo rjeđe narebrene i dvoslivne narukvice, pa izuzetne zemljane žare, jer su spaljene pokojnike mnogo češće sahranjivali izravno u zemlju, što je obratno u južnoj Istri, a to će se nastaviti i kasnije. Slične razlike pojedinih predjela javljaju se i u drugim kulturnim skupinama, kao u liburnskoj i dalmatskoj.

U ovoj fazi veze Istre s Italijom nisu obilne. Povezuju ih sličan razvoj kao u susjednoj venetskoj kulturi, zbog istoga nasljeđa, gdje su se raširile pojedine lučne spone, a iz Italije su se najvjerojatnije uvozila staklena zrna kakva su se od ranije proizvodila na ušću Pada, pa prijenos pojedinih oblika predmeta u Italiju, kakvi su nađeni u Mušjoj jami, osobito kaciga. Možda su se iz Istre u Italiju prenosile i iste narukvice, pa i vrsta jednodijelnih zmijolikih spona, jer se iste u Italiji nalaze u zatvorenim nalazima iz 9. st., i dr., u okviru općeg izvoza i prijenosa proizvoda s istočne na zapadnu obalu Jadrana, usporedo sa zaposjedanjem italske obale pod utjecajem panonsko-balkanskih seoba i liburnskog preuzimanja vodstva u trgovini na Jadranu.⁸⁶

Jedan od rijetkih mjesnih proizvoda u Istri je inačica lučne spone s četiri odebljanja na luku (T. IV, 6), kave su poznate u venetskim grobovima ove faze,⁸⁷ a vjerojatno su razvijene u samoj Istri iz prethodnih spona s dva odebljanja, nastalih ranije na liburnskom području.

Keramika iz grobova istih je svojstava kao u ruškoj skupini u sjev. ist. Sloveniji, koja se datira od 10. do 8. st.,⁸⁸ kao i u prvom periodu

⁸⁶ Š. Batović, 1980, str. 38, 44, 46; 1983, str. 302, 310, 326—328; S. Gabrovec, 1983, str. 80—87; F. Rittatore Vonwiller, *La cultura protovillanoviana*, *Popoli e civiltà dell'Italia antica*, 4, Roma 1975, str. 39; L. Ponzi Bonomi, «Il ripostiglio di Contigliano», *Bull. pal. italiana*, XXI, Roma 1970, sl. 8, br. 10, i dr.

⁸⁷ C. Marchesetti, 1903, T. XVI, 9; S. Gabrovec, 1983, str. 54 i d.; G. Steffè — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. XXXI, br. XVIII, 1; usp. u villanova kulturi: R. Pincelli — C. Morigi Gori, *La necropoli villanoviana di San Vitale*, Bologna 1975, sl. 75, br. 11, T. 119, br. 2.

⁸⁸ Usp. H. Müller — Karpe, sp. dj. u bilj. 79, T. 114, G 2, T. 115, B, gr. 162, C 8, T. 119, br. 38 i dr.; S. Gabrovec, 1983, str. 60, 93.

venetske kulture. Slična se keramika nalazi i u Liburna, a dijelom i na cijelom zapadnom Balkanu.⁸⁹ Posude iste vrste i istoga podrijetla u susjednoj svetolucijskoj kulturi datirane su pomoću C14 ugljika u 9. st.⁹⁰

Naseobinska keramika dijelom ima ista svojstva kao u grobovima, a znatno više svojstva domaće naslijeđene keramike većinom iz kasnoga brončanog doba, uglavnom isto kao u Liburna, gdje se većina tih svojstava zadržava kroz cijelo željezno doba, što je, čini se, u naseljima bilo i u Istri. U Istri se postupno izdvajala i razvijala posebna vrsta posuda namijenjena pogrebnim potrebama. Zbog toga su u stručnoj literaturi česti nesporazumi, jer se, u nedostatku pouzdana stratigrafskoga slijeda, zbog izrazitih predaja i malih izmjena naseobinska keramika obično datira u brončano doba, pa i onda kad su pojedina groblja uz ista naselja očito iz željeznoga doba, što nije ispravno. To su stožaste i poluloptaste zdjele, čaše s jednom ručicom, loptaste ili jajolike posude s razvrćenim obodom i s raznim ručicama, kao jezičastim, potkovastim, prstenastim, prstenasto-jezičastim i dr., rijetko ukrašene, obično brazdanjem, npr. s Gradine iznad Limske drage, s Kaštelira na Velikom Brijunu, s gradine Monkas, Mordele, Jelar (Elleri), Cattinara, Repentabor (Monrupino) Griža (M. Grisa) i dr.⁹¹

S obzirom na svojstva kulture ove faze u Istri nameće se zaključak da su Istru, kao i venetsku oblast, naselili nosioci kulture groblja sa žarama s područja sjeverne Hrvatske i sjeveroist. Slovenije.

U ovoj fazi u Istri očito nisu poznati pojedini izraziti proizvodi liburnske kulture, kao spone, osim nekoliko primjeraka, što upućuje na to da u ovoj fazi nije bilo širih dodira oba područja, a s druge strane potvrđuje da su osnovni brončani predmeti ove faze u Istri (narebrene i zaobljene narukvice) ranija predaja. Pojedine lučne spone s dva odebljanja na luku iz groblja u Brežcu (T. IV, 5) i u ostavi iz Mušje jame imaju kasna razvojna svojstva pa su najvjerojatnije istovremene s lučnim sponama bez odebljanja (T. IV, 7) koje su razvijene u 9. st. na liburnskom prostoru iz te ranije vrste i proširile se u okolne kulture i u Italiju. Vjerojatno je otada i jednodijelna zmijolika spona sa spiralnim diskom na kraju noge iz ostave u Škocjanu, kakve su se također ranije razvile i zadržale u ovoj fazi, kao i u groblju u Osoru na Cresu.⁹²

⁸⁹ A. Puschi, 1905, sl. 57—60; K. Mihovilić, 1972, T. 5, br. 2, 3, T. 10, br. 1, T. 11, br. 1, T. 13, br. 1, T. 18, br. 1, T. 20, br. 1, 2; S. Gatti — P. Pettiti, 1980, T. I, II, i dr.

⁹⁰ Usmeno saopćenje D. Svoljšaka.

⁹¹ C. Marchesetti, 1903, T. XIII, XIV; B. Lonza, 1970—72, sl. 5—11; 1973, sl. 4—15; 1977, T. II—VI; J. Mladin, 1969, str. 291—292, 295, sl. 16, 17, 20; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, T. 24—26, 29, 30—34, 35, 36, 50—53; istu vrstu u grobovima usp. npr. u: K. Mihovilić, 1972, T. 4, br. 3, T. 10, br. 2, T. 14, br. 2, T. 25, br. 4, 6, 10, T. 31, br. 2, 4—7, i dr.

⁹² S. Batović, 1980, str. 31—32, T. I, 1; 1983, str. 310; J. Szombathy, 1913, sl. 152.

Po svemu, osnovni su činitelji u razvoju I. faze istarske kulture domaće nasljeđe i nasljeđe iz kulture groblja sa žarama, utjecaji sa zap. Balkana i veze sa susjednim krajevima, osobito s liburnskom skupinom, pa ponešto s japodskom, notranjskom, svetolucijskom i venetskom kulturom.

Predmeti ove faze dijelom izlaze iz uporabe i ne nastavljaju se u kasnijim fazama. Nastavljaju se većinom lončarski proizvodi, ili će oni poslužiti kao osnova za razvoj pojedinih oblika mjesnih svojstava. Zatim se prenose noževi, mačevi, brončane posude, zaobljene i narebrne narukvice, lučne i spiralne spone, privjesci, prstenje, uvijene ogrlice i britve.

II. faza (8. i 7. st.)

Zbog niza istih općih i zajedničkih pojava koje obilježavaju šire vrijeme 8. i 7. st. u prošlosti istarske kulture, to razdoblje obilježavamo kao II. fazu u njenu razvoju. Ipak se u većoj količini grobnih cjelina zapažaju određene razvojne razlike, pa se ta faza danas može dosta jasno podijeliti u dva razvojna stupnja: II. A koji obuhvaća 8. st. i II. B, datiran u 7. st., slično kao u Liburna, iako je, zbog obilja građe, taj razvoj u Liburna različiti i jasniji, osobito u odnosu na južnu Istru gdje je građa oskudna i slabo izdvojena.

Pored pojedinih gradinskih naselja ova faza je zastupljena u nizu groblja, osobito u Brežcu, Gradini iznad Limske drage i Bermu, zatim u Nesakciji i Picugima, pa u pojedinim grobovima iz Kaštela kod Buja, Sv. Barbare kod Milja (Muggia) i Redipuglie. Građa obaju stupnjeva ove faze najjasnije i u najvećem broju grobova može se izdvojiti u groblju iz Brežca, a u tom groblju i najveća količina, s tridesetak grobova sadrži izrazitu građu ove faze. Isto tako, najveći broj grobova (desetak) s izrazitom građom iz Berma, što je nedavno objelodanila V. Kučar, potječe iz ove faze, ali iz njena kasnijega stupnja II. B, dok je malu količinu građe iz ranijega stupnja II. A moguće izdvojiti samo u grobu 31 i možda gr. 79 (?). Koliko je poznato, oba groblja iz Picuga također sadrže mali broj od samo 7 grobova, i samo građu iz stupnja II. B, a dva groba (90 i 92), prema posudama i 1 nožu, mogu se općenito datirati u ovu fazu, ali je teško odrediti stupanj njihova postanja. S gradine iznad Linskog kanala dosta jasno datira se u stupanj II. B samo grob 7, a 11 grobova (4—7, 13, 14, 17, 27, 30, 31, 40) imaju jednolična i opća svojstva ove faze, samo zemljane posude, pa ih je teško izdvojiti po stupnjevima.⁹³ Iz ove faze vjerojatno je i dio građe u ostavi iz Mušje jame, kao pojedine inačice kopalja, kakve su potvrđene u grobu 136, zajedno s brijačem iz Brež-

⁹³ K. Mihovilić, 1972; V. Kučar, 1979; G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977; A. Amoroso, 1889; A. Puschi, 1905, i dr.

ca (T. VII, 2, 4), a možda i pojedini šljemovi, osobito kalotaste vrste, kakvi su česti na prostoru Slovenije i japodske kulture u vrijeme ove faze.⁹⁴

U stupnju II. A zastupljeni su: male lučne spone od žice, rjeđe ukrašene ili uvijena luka (T. VII, 8, 9), spiralno-naočaraste (T. VII, 10, 11) i spone vrpčastoga luka, zatim od oružja mačevi s jabučastom ručicom (T. VII, 1), noževi (T. VII, 3) i vjerojatno kalotaste kacige, koplja (T. VII, 2), pa konjske žvale, polumjesečasti brijači (T. VII, 4), brončane posude, a od zemljanih posuda, pored uvezenih apulske vrste s geometrijskim ukrasom (T. VII, 14), nastavljaju se čaše ukrašene brazdama, (T. VI, 2), zatim loptaste posude, posude zadebljana oboda (T. VI, 3—7), ukrasne igle s loptastom glavicom, s glavicom u obliku zavojnice ili s rošćićima (T. VII, 5—7), privjesci od spiralnih cjevčica (T. VII, 8), uske zaobljene narukvice dvoslivna presjeka (T. VI, 1), uvijene ogrlice (T. VII, 12) i puce. Taj je stupanj šire i sigurnije poznat jedino po desetak grobova iz Brežca (br. 22, 23, 49, 50, 53, 91, 131, 136, 165, 209, 226, 280, 285), pa po nekoliko grobova s apulskom i etruskom keramikom (T. VII, 13, 14) iz Nesakcija (1, 11, 18 i dio gr. 12 iz zone I, gr. 1 iz zone IV), zatim jedan (gr. 31) ili možda dva (79) groba iz Berma.⁹⁵

Stupanj II. B mnogo je bolje poznat, po mnogo većoj količini izrazite građe i većem broju grobova, kao petnaestak grobova iz Brežca (11, 21, 47, 52, 96, 109, 150, 155, 186, 200, 227, 228, 236, 259, Sn 29, XII), pa po desetak grobova iz Berma (1, 3, 12, 13, 44, 72, 76, 87, 96) i Picuga (14/I, 2, 4, 19—21/II, 5/35), te nekoliko grobova iz Nesakcija (13/I, 5/V i dio gr. 12/I), Redipuglie (grob 50, 63 i dr.) i gr. 7 s Gradine kod Krunčiča. U stupnju II. B izraziti su sljedeći grobni prilozi: spone s vrpčastim (T. IX, 7) i cjevastim lukom (T. IX, 5), spiralne (T. IX, 1, 2), brodolike (T. IX, 8) i pijavičaste spone, spone s nizom kuglastih odebljenja na luku (T. IX, 6), dvopetljaste lučne spone (T. IX, 3—5) ili takve spone s polumjesečasto proširenim lukom (T. IX, 4), pa spone s dvije kuglice na vrhu luka (*a due bottoni*), zatim uvijene ogrlice (T. IX, 12), ogrlice od spiralnih cjevčica (T. IX, 13), spiralne narukvice, narukvice ili naušnice u obliku koluta žice spojenih krajeva s kukicom kroz probušeni drugi kraj (T. IX, 16), zaobljene narukvice polukružnog i sličnoga presjeka, narebrene i narukvice u obliku koluta ukrašene jajolikim izbočenjima (T. IX, 14), ukrasne igle s tri ili četiri kuglasta i diskasta odebljanja

⁹⁴ J. Szombathy, 1913, sl. 93—106; G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. XXXIII, gr. 136, E; Š. Batović, 1980, T. III, 8, 15; usp. S. Gabrovec, »Halštatske čelade jugovzhodno-alpskega kroga«, *Arh. vestnik*, XIII—XIV, Ljubljana 1982—83, str. 295 i d., sl. 1, T. I, 1, karta rasprostr. 1; R. Drechsler-Bižić, »Japodske kape i ogjavlja«, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu*, 3, III, Zagreb 1968, str. 29 i d., T. I, 4, 6, II, 10, 16, III, 29, IV, 42.

⁹⁵ A. Puschl, 1905, str. 95 i d.; sl. 71—73; 29, 45, 48, 80—82; K. Mihovilić, 1972, str. 10 i d., T. 4; V. Kučar, 1979, str. 94 i d., T. IV, X; G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977.

(T. IX, 21—24) ili slične igle venetske vrste, toke (T. IX, 20), kolustasti naljepci s upisanim križem (T. IX, 18), prstenje (T. IX, 10, 11), puce (T. IX, 19), staklena, koštana (T. IX, 9) i jantarska zrna (perle) ili kolutići od ogrlica, privjesaka i sl., brončane pločice pojasa (T. IX, 25), dvodijelne vezice za pojas s dvostrukim kukicama (T. IX, 26), od oružja stožasti šljemovi i noževi, zatim igle za šivanje, a od posuda, brončane posude (T. VIII, 9), zemljane loptaste ili kruškolike posude (T. VIII, 3—5), ukras na posudama uzorcima meandra, mlađe posude uvezene iz Apulije (T. VIII, 6), pa rane posude vrste situla ukrašene olovnim listićima (T. VIII, 7) ili ubodima i urezivanjem (T. VIII, 8) uvezene s venetskog područja.⁹⁶

I u ovoj fazi, osim spomenutih općih, opažaju se i izrazite mjesne razlike južnoga od sjeverozap. dijela Istre ili Krasa, u okolici Trsta, iako ima i niz istih pojava koje objedinjuju oba prostora. Osnovna je razlika što u južnom dijelu ima malo metalnih priloga, osobito u ranijem stupnju, a na sjeverozap. dijelu, obratno, ima mnogo manje keramike, a nisu poznate ni uvezene posude, pogotovo u groblju iz Brežca. Pored toga, u južnoj Istri se nalaze brončane posude, brodolike, pijavičaste i spone s dvije kuglice na luku, dvodijelne vezice za pojas, spiralne narukvice i stožasti šljemovi (T. IX, 27), što se sve zasad ne nalazi oko Trsta, osim što su u ostavi iz Mušje jame poznati kalotasti šljemovi od kože s pucama. Osim toga, oko Trsta, osobito u grobovima iz Brežca, nalaze se spiralne, lučne ili spone s cjevastim lukom, pa s lukom od niza kuglastih odebljanja, dvopetljaste lučne ili sa srpastim lukom, te mačevi s jabučastom ručicom, kakvih nema južnije, kao ni narebranih narukvica koje su se ovdje valjda duže zadržale jer su ranije poznate i južnije. Ili su npr. spiralne spone u južnoj Istri poznate iz kasnijih grobova, ili se ne mogu pouzdano datirati u ovu fazu. Očito se ovdje dijelom radi o različitom trajanju predaja, pa o različitim vezama i utjecajima na oba predjela. Tako su u južnoj Istri izrazitije veze i utjecaji iz južne, srednje i sjeverne Italije, što je dijelom slično liburnskoj kulturi. Razlike u sjeverozap. dijelu uvjetovale su i mnogo šire veze s bližim prostorima, svetolucijskom, notranjskom i ljubljanskom, pa s liburnskom kulturom, zbog mnogo lakšega prometa s tim kulturama, jer su iz njih preuzeli većinu proizvoda kojih nema u južnoj Istri, kao lučne spone i mačeve od Liburna,⁹⁷

⁹⁶ G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977; A. Amoroso, 1889; A. Pusch, 1905, str. 82 i d., sl. 55, 61, 72, 73 i dr.; K. Mihovilić, 1972, T. 4; V. Kučar, 1979; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 153—158, 194, T. 43, br. 6, 7; C. Marchesetti, 1903, T. XVI, 8, 10, 13.

⁹⁷ Vidi npr.: G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. IV, gr. 49, br. 4, T. V, gr. 53, br. 1, T. VIII, gr. 91, br. 1, 2, T. XII, gr. 136, T. XXV, gr. 280, br. 3, T. XXXIII, gr. 165, M, O; usp. Š. Batović, *Nakit na tlu sjev. Dalmacije od prapov. do danas*, 1981, sl. 8, br. 2, sl. 4, br. 2, 4; 1982, sl. na str. 19, pa ista ručica ili okov korica bodeža iz Lopara na Rabu, u: R. Matejčić, »Zaštitno iskapanje liburnske nekropole na Gromačici kod Lopara na otoku Rabu«, *Diadora*, 4, Zadar 1968, T. VII, 1, VIII, 2.

dvopetljaste spone iz svetolucijske ili ljubljanske kulture,⁹⁸ ili sa srpa-
stim lukom preko notranjske kulture, i dr.,⁹⁹ dok su pojedine razlike
nasliedene, kao spiralne spone pa mačevi. Te razlike dobrim dijelom su,
bez sumnje, prividne i više prouzročene određenim mjesnim razlikama
u obredima sahranjivanja, osobito u manje čestom običaju prilaganja
posuda u grobove oko Trsta, iako to vrijedi uglavnom samo za uži pro-
stor oko Škocjana, a na obalnom pojasu Tršćanskog zaljeva također su
dosta česte posude u grobovima.

Niz priloga i proizvoda objedinjuje oba dijela istarske kulture jer
se nalaze na cijelom prostoru, kao uvijene ogrlice, zaobljene narukvice
dvoslivna presjeka, narukvice ili naušnice spojene kukicom, spone s
vrpčastim lukom, staklene perle, pojasi, ukrasne igle s više kuglica i dr.,
što su također dijelom ranije predaje (T. VI, 1, VII, 12, IX, 7, 12, 16,
21—25).

Prema tome, dio predmeta ranije, I. faze, nastavlja se i u II. fazi,
osobito zemljane posude ukrašene brazdanjem. Izlaze iz uporabe dijelom
predmeti koji su nasliedeni iz kulture groblja sa žarama ili ranije pre-
nijeti iz liburnske kulture. Jednaka se pojava opaža i kod Liburna. Dalje
ostaju u uporabi neke razvijene inačice narebranih i uskih zaobljenih
narukvica, spiralno prstenje, uvijene ogrlice, staklene i koštane perle,
mačevi s jabučastom ručicom, pojedine inačice noževa, kopalja i ukrasnih
igala, spiralne spone i privjesci, ogrlice od spiralnih cjevčica, lučne spo-
ne i dr., ili se iz njih razvijaju nove inačice.

Javlja se niz novih proizvoda, kao male lučne spone od žice, kakve
su vrlo česte i izrazite u Liburna u 8. st., a u mlađem stupnju ove faze
više vrsti drugih spona, kao brodolike i s dvije kuglice na luku pod
italskim utjecajem, zatim više inačica dvopetljastih lučnih spona, pa
lučne spone s nizom odebljanja na luku koje su preuzete s područja
Slovenije, gdje su udomaćene.¹⁰⁰ Nalaze se i poneki primjerci polumje-
sečastih brijača, vjerojatno uvezeni s područja Veneta ili Liburna, gdje
su mnogo češći.

Iz prethodnih oblika posuda razvili su se novi, u prvom redu lopta-
ste posude s prstenastim vratom, zadebljanim i zaravnjenim obodom,
ukrašene meandrom, šahovskim poljima i rombovima, pa cik-cak crtama

⁹⁸ Vidi npr.: G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. II, gr. 11,
br. 1, T. XX, gr. 227, br. 1 i dr.; usp. S. Gabrovec, »Začetek halštatskega
obdobja v Sloveniji«, *Arh. vestnik*, XXIV, 1975, str. 338 i d., T. 10, br. 2 i dr.:
B. Teržan — N. Trampuž, »Prispevek k kronologiji svetolucijske sku-
pine«, *Arh. vestnik*, XXIV, 1975, str. 416 i d., sl. 3, T. 2, br. 8, i dr.

⁹⁹ Vidi npr. G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. IX, gr. 109,
br. 1 i dr.; usp. S. Gabrovec, sp. dj. u bilj. 98, T. 1, br. 4; M. Guštin,
»Kronologija notranjske skupine«, *Arh. vest.*, XXIV, 1975, str. 461 i d., sl. 2,
br. 20, T. 10, br. 6 i dr.

¹⁰⁰ G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. XXVIII, gr. Sn 29,
br. 1; usp. S. Gabrovec, sp. dj. u bilj. 98; B. Teržan — N. Trampuž,
sp. dj. u bilj. 98, T. 5, br. 5, T. 8, br. 14, i dr.

i trokutima u tehnici otiska konopca ili urezivanjem,¹⁰¹ iz kojih će u sljedećoj fazi nastati izrazit oblik posuda u istarskoj kulturi s jako razvrćenim obodom. Uzorak meandra vjerojatno su preuzeli iz villanova kulture srednje Italije.

Osim naslijeđenih oblika zemljanih posuda, u ovoj fazi počinju se javljati loptaste posude s jednom ručicom ukrašene cik-cak vrpčama, meandrom i bijelom inkrustacijom (T. VIII, 3—5), kakve su dosta česte u liburnskoj i picenskoj kulturi, odakle su vjerojatno preuzete u Istri.¹⁰² One su u Istri mnogo češće u sljedećoj, III. fazi. U ovoj fazi prvi put se počinju uvoziti posude ukrašene slikanim geometrijskim uzorcima iz Apulije. To su loptaste posude s dvije ručice ukrašene na gornjem dijelu raznim uzorcima u crnoj pastoznoj boji, kao rombovima, vrpčama, trokutima, cik-cak crtama i sl. (T. VII, 14, VIII, 6).¹⁰³ Takva keramika uvozila se na našem primorju još jedino u liburnsku kulturu. Vjerojatno su ih dovozili Liburni, s obzirom na njihovu prevlast na Jadranu i na mnogostruke veze s Apulijom. U Istri (Nesakcij) u ovoj fazi pojedinačno se nalaze dvije vrste etrurskih posuda: loptaste posude sa slikanim geometrijskim ukrasom (erte, vrpce, četverokuti, svastike) južnoetrurske vrste (T. VII, 13) pa slična vrsta ukrašena slikanjem i plastičnim životinjskim likovima,¹⁰⁴ što su i jedine pojave na istočnoj jadranskoj obali. To je svakako u vezi s razmjenom Istre s područjem villanova kulture i s Etruščanima, koja započinje u ovoj fazi s obzirom na snažan razvoj metalurgije i trgovine oko sjevernog Jadrana. Od 7. st. počinje uvoz pojedinih zemljanih vjedara ukrašenih ubodima i olovnim listićima iz II. faze venetske kulture (T. VIII, 7, 8).¹⁰⁵

U ovoj fazi nastavlja se proizvodnja brončanih posuda, iako ne još u velikoj količini. Od njih su poznate pojedine zdjele, vjedra (situle) i ciste, ukrašene iskucanim i urezanim geometrijskim uzorcima, kao iz Nesakcija, Berma i Picuga (T. VIII, 9).¹⁰⁶

¹⁰¹ Vidi npr. u: A. Amoroso, 1889, T. IV, 2, 5; K. Mihovilić, 1972, T. 2, 3, 7, 9, 14, 18, br. 2, T. 35, br. 1; S. Gatti — P. Petitti, 1980, T. III, IV.

¹⁰² Vidi npr. u: A. Amoroso, 1889, T. VI, 6; A. Puschi, 1905, sl. 61, 63 i dr.; K. Mihovilić, 1985, str. 40—41, br. 70; S. Gatti — P. Petitti, 1980, T. III, 2; usp. Š. Batović, »Nin u prapovjesti«, *Nin — problemi arh. istraž.*, Zadar 1968, T. XII, 1; »Istraživanje liburnskog naselja u Ninu«, *Diadora*, 5, Zadar 1970, sl. 12; D. Lollini, »Sintesi della civiltà picena«, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb 1976, T. II, 10, IV, 9; »La civiltà Picena«, *Popoli e civiltà dell'Italia antica*, 5, Roma 1977, sl. 2, br. 11, sl. 3, br. 9, sl. 6, br. 7 i dr.

¹⁰³ Usp. sp. dj. u bilj. 53.

¹⁰⁴ Usp. sp. dj. u bilj. 54.

¹⁰⁵ A. Puschi, 1905, str. 82, sl. 55; B. Bačić, 1957, T. 22, br. 1—2, T. 23, br. 1—2, T. 24, br. 1—4, T. 25, br. 1; V. Kučar, 1979, str. 117, T. XI, 1, gr. 87.

¹⁰⁶ A. Amoroso, 1889, T. VI, 12; V. Kučar, 1979, T. IV, 14, VIII, 4; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 157, T. 43, br. 7.

Prema tome, u ovoj fazi Istra počinje trgovati s okolnim a i udaljenim krajevima, sa Slovenijom, Japodima, Venetima, Liburnima, Picenumom i srednjom Italijom, Etruščanima i s Apulijom. Ipak domaća proizvodnja nije još bujnije razvijena, a razmjena je maloga obima i dosta skromna. Nije još došlo do većih promjena kulture ni oblikovanja izrazitih mjesnih osobitosti svojstvenih istarskoj kulturi, osim donekle u keramici, što će više biti u sljedećoj fazi. Većina novih oblika proizvoda, osobito uvezenih, dosta su malobrojni. U nešto većoj količini javlja se jedino apulska keramika.

Zato u ovoj fazi nisu još velike razlike između istarske i venetske kulture, iako postoje, niti je još snažan venetski utjecaj na Istru, jer se one usporedo i slično razvijaju na istim osnovama, ali se u ovoj fazi već znatno i udaljuju. Zapravo, tržišno gospodarstvo još nije razvijeno, niti ima uvjeta za veću razmjenu na tom prostoru, pogotovo ne u Istri. Veneti su već imali pojedine posebnosti, kao crnoglačanu keramiku i posude ukrašene brončanim pucama, kakvih nema u istarskoj kulturi.

U odnosu na liburnsku kulturu i na ostali dio našega primorja postoje bitne razlike, jer se Istra različito razvijala, mnogo sporije od Liburna i nije sudjelovala u kolonizaciji, niti je imala tako velikoga udjela u trgovini na Jadranu. Zato u Istri nedostaju mnogi elementi liburnske kulture, kao dvodijelne (osim jedne igle iz gr. 111 iz Brežca)¹⁰⁷ i spiralne spone, spone i drugi proizvodi od jantara, prsni nakit (pektoralni) i dr. Osim toga, Liburni su uvezili crnoglačanu keramiku iz južne Italije i s venetskoga područja, kao i venetske posude ukrašene brončanim pucama, kakvih nema u Istri, iako je bila bliža Venetima.

Velika količina oblika kulture ove faze nastavlja se u sljedećoj fazi i u mlađim grobovima.

III. faza (6. st.)

U ovom razdoblju istarska kultura doživljava vrhunac i najbogatiji razvoj. Ona postiže najviši stupanj samostalnosti i posebnosti i tek sada u mnogim pojavama u najvećoj mjeri ima mjesna svojstva jedne izrazite zasebne kulturne skupine. To je u skladu s naglim razvojem metalurgije i trgovine oko sjevernoga Jadrana, od Etruščana do dolenske kulture u jugoist. Sloveniji, kao i s povećanim udjelom Grka u trgovini i razvoju na Jadranu, osobito njihovim snažnim utjecajima na Italiju u 6. st. Tada i Istra postaje jedan od istaknutih proizvodnih i trgovačkih središta.

Tijekom toga razdoblja jasno se opažaju razvoj i promjene pojedinih pojava, iako su mnoge pojave trajale duže vrijeme, kroz cijelu III. i IV. fazu, ili u 6. i 5. st., što odgovara dvjema različitim fazama u susjednim kulturama, naročito u liburnskoj kulturi. Međutim, u istarskoj kulturi one se mogu dosta slabo izdvojiti, jer ima malo grobnih cjelina s izrazi-

¹⁰⁷ C. Marchesetti, 1903, T. XV, 23; G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. IX, 1.

tim predmetima svake, osobito IV. faze, ili se predmeti nalaze u zajedničkim obiteljskim grobovima bez potanjih i cjelovitih podataka o nalazu, pa ih je teško uže datirati. U tom smislu bilo bi opravdano obje faze označiti kao dva stupnja iste faze. Ipak je bolje lučiti ih i radi usporednoga razvoja oko ostaloga Jadrana. Zato ćemo ih razmotriti dijelom u cijelosti i ukazati na pojedine razlike i posebnosti.

Ovo razdoblje zastupljeno je na najvećem broju nalazišta, kao u grobljima: Pula, Picugi, Nesakcij, Nova Vas, Sv. Martin, Kaštel kraj Buja, Beram, Gradina iznad Limske drage, Brežec, Redipuglia, pa gradine Repentabor (Monrupino), Rupinpiccolo i dr.

Najveći broj grobova III. faze potječe iz Nesakcija, Picuga, Pule i s Gradine iznad Limske drage. Zapravo, po svemu se čini, većina groblja iz Picuga i gotovo cijelo groblje iz Pule iz ove su faze, pa oni sadrže i najveću količinu građe ove faze. U Picugima su iz ove faze gr. 5, 32, 46, 52/I, 3, 4, 11/II i dr. Otada su i većina grobova iz Kaštela kod Buja i nekih drugih groblja. Iz Redipuglie su iz ove faze gr. 23, 26, 32 i dr. Iz Berna se u isto vrijeme može datirati samo nekoliko grobova, kao gr. 9 i 80, pa možda 29 i 62, jer se to groblje tada uglavnom prestaje koristiti. U groblju iz Brežca mogu se izdvojiti samo gr. 59 i 113, jer je to groblje većinom iz 9. do 7. st. Iz groblja s Gradine iznad Limske drage otada je manji broj grobova, kao 1, 8, 12, 32, 37 i vjer. gr. 24,¹⁰⁸ jer sadrži lučnu sponu s dugom nogom, kakva se u grobu 53 iz Nina datira u 6—5. st.,¹⁰⁹ a na toj Gradini se i ne nalazi kasnijih grobova.

Osnovne su pojave razvoja u ovom razdoblju: veoma bogat razvoj domaće kulture, veoma obilna razmjena i uvoz sa susjednih područja, naročito iz venetske kulture, u prvom redu zemljanih vjedara i brončanih posuda, pa kramike s geometrijskim ukrasom iz Daunije, zatim brončanih posuda s područja Slovenije, većinom iz doljenjske kulture. U manjim količinama uvozila se grčka keramika korintske i atičke vrste s crnim likovnim ukrasom, etruščanska keramika bucchero vrste, kao i razni metalni predmeti, a postojale su i izravne veze s cijelom srednjom Italijom, osobito s Picenumom i s Etrurijom, pa s Liburnijom i svetolucijskom skupinom. Posebnu pojavu u ovoj fazi predstavlja kamena plastika, što je jedinstvena pojava u to doba u našoj zemlji. Naročito bogatstvo doživljava geometrijski ukras, dijelom pod stranim utjecajem, posebno preko italjskih kultura. Pod grčko-italjskim utjecajem javljaju se umjetničke plastične izrađevine, pogotovo ljudski lik, što je tada opća pojava na cijelom Jadranu.

¹⁰⁸ A. Amoroso, 1889; A. Puschi, 1905; A. Gnirs, 1925; B. Bačić, 1957; 1958; K. Mihovilić, 1972, T. 1, br. 1—6, T. 5, br. 1, T. 6, br. 8—15, T. 12, br. 15—34, T. 14, br. 4, T. 17, T. 34, br. 9; G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. V, X; V. Kučar, 1979; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 153—158, 194.

¹⁰⁹ K. Mihovilić, 1972, T. 12, br. 18; usp. Š. Batović, »Nin u prapovijesti«, 1968, T. XV; *Nakit na tlu sjev. Dalmacije od prapov. do danas*, Zadar 1981, str. 113—114, sl. 8, br. 10.

Domaća keramika, osobito iz grobova, vrlo je raznovrsna i raskošno obrađena. Posude su većinom loptasta, jajolika, kruškolika i stožasta oblika, često s cjevastim ili stožastim vratom (T. X), a čest je i oblik vjedara (situla), T. XI, 6, 7, vjerojatno pod venetskim utjecajem. Loptaste posude s jednom ručicom nastale su pod liburnsko-picenskim utjecajem (T. X, 11—14). Većina posuda razvila se na domaćem tlu iz ranijih oblika i uzoraka ukrasnog sustava, a manja količina miješanjem raznih pojava sa stranim utjecajima (venetskim, srednjoitalskim, picenskim, apulskim). Posude su vrlo bogato ukrašene, najčešće urezivanjem i otiskom konopca, zatim reljefnim uzorcima i slikanjem, a ponekad i brazdama. Najčešći su meandroidni uzorci, zatim spirale, trokuti, rombovi, vrpce, obruči, a ponekad i uzorak ptica, po uzoru na metalne posude ili narukvice. Domaća keramika predstavlja bitno i osebujno svojstvo ove kulture i ovoga razdoblja i većinom se samostalno razvila. Pojedina svojstva istarske keramike ovoga razdoblja raširila su se u susjedne kulture, u prvom redu u notranjsku, zatim u svetolucijsku i venetsku, a ponešto i u japodsku kulturu.

Neke grobne cjeline sadrže i pojedine ranije posude ili ranije predaje na posudama, kao gr. 24 s Gradine iznad Limske drage jednu posudu ukrašenu brazdama, kakve su izrazite još u I fazi, ili grob 37 s iste Gradine ima posudu izrazitu u II. fazi, također s brazdama, ili je u tom grobu i jedna posuda izrazita oblika za III. fazu sa stožastim vratom i razvraćenim obodom, ali ukrašena snopovima okomitih brazda (T. X, 1), kao u Liburna još od I. faze, a iste se posude nalaze i u groblju u Picugima i Sv. Barbara kod Milja (Muggia),^{109a} pa je moguće da su takve posude bile uobičajene u naseljima u Istri, te se ponekad koristile i u grobovima.

Pojedine takve posude ukrašene meandrom i trokutima, izvedeni urezivanjem i otiskom konopca, nalaze se u Picenumu, kao u grobu 52 iz Numane, ali je to jedina takva posuda iz tamošnjih grobova, a datirana je u I. fazu picenske kulture ili u 9. st., osobito po ukrasnoj igli s roščićima, brijaču i drugim prilozima. Po tome se može pomišljati da su takve posude u Istri nastale pod izravnim utjecajem picenske kulture, što nije moguće dokazati jer datiranje toga groba iz Numane nije sigurno, s obzirom da je spomenuta igla prenijeta s istočne jadranske obale, gdje one traju od 9. do 5. st. Osim toga, u Picenumu u ranije vrijeme prevladavaju slične dvostožaste posude nastale pod utjecajem villanova kulture, pa je prije moguće da je ta posuda u Picenumu pod liburnskim utjecajem, gdje su takvi oblici vrlo česti od početka željeznoga doba, kao i u japodskoj kulturi, a ukras je vjerojatno preuzet iz villanova kulture

^{109a} K. Mihovilić, 1972, T. 12, br. 15, T. 17, br. 1, 2; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 141, 155, sl. 31 A, T. 38, br. 7, gdje se te posude datiraju ranije, što nije sigurno, osobito po spomenutim grobovima 24 i 37 s Gradine iznad Lima.

8. ili 7. st., iako se isti ukras nalazi i u Istri (T. X, 4),^{100b} ali zasad nije moguće dokazati da su takve posude u Istri korištene ranije od ove faze.

U ovo doba u Istri je dosta česta i uvozna keramika. Najčešća je mlađa daunska keramika koja se proizvodila u 6. i 5. st. a razvila se na užem području sjev. Apulije, u Dauniji, iz prethodne mjesne japiške vrste s geometrijskim ukrasom. Oblici su u mladoj fazi razvijeniji, većinom loptaste posude (krateri ili ole) s dvije ručice, razvraćena oboda, s ravnim dnom ili stožastom nogom, zatim poneki vrč, lijevak ili askos, cijednjaci, ukrašeni crnom i crvenom bojom uzorcima vrpce, crta, rombova, kružnica, četverokuta, girlandi i sl. (T. XI, 1—3).¹¹⁰ Takva keramika na našem primorju, kao i ranije, osim u Istri, česta je jedino u Liburniji, a u manjoj količini raširila se na istok do jugoist. Slovenije i zapadne Bosne, u notranjskoj, dolenskoj i japodskoj kulturi, pa pojedinačno u dalmatskoj i južnojadranskoj skupini.¹¹¹ Dosta je čest u Istri i uvoz venetskih vjedara ukrašenih nizovima uboda, rebrima, pa crnim i crvenim pojasiima, kakva su se oponašala i u samoj Istri (T. XI, 6, 7). U skladu s grčkom kolonizacijom i trgovinom na Jadranu u 6. st. počinje uvoz grčkih posuda korinške i aتيčke vrste s crnim likovnim ukrasom (T. XI, 5).¹¹²

Iz ovoga razdoblja potječe većina brončanih posuda otkrivenih u Istri (preko 120 komada), što je također posebnost ove kulture, jer se ne nalaze južnije na ostalom dijelu naše obale. Takve, često ukrašene posude, raširene su samo na širem području oko sjevernoga Jadrana, od srednje i sjeverne Italije, u Istri, do Slovenije i Austrije, a razvile su se na predajama kulture groblja sa žarama i pod grčko-italskim stilskim i dekorativnim utjecajima. Istarske su posude samo dio metalne proizvodnje toga područja, pa su im i mnoga svojstva zajednička. Pojedina posebna svojstva tih posuda u Istri, kao i neki oblici, česti uzorci trokuta i mandra, isto kao na keramici i drugim metalnim proizvodima, zatim nedostatak mitoloških životinjskih uzoraka, dokazuju njihovu proizvodnju i djelom samostalan razvoj i u Istri. U ovoj fazi koristili su se razni oblici brončanih posuda: vjedra (situle), ciste, lonci, zdjele, poklopci, čaše, sita ili cijednjaci i vrčevi. Često su ukrašene geometrijskim uzorcima. (T. XI, 8—14).¹¹³

^{100b} Usp. D. Lollini, sp. dj. u bilj. 102, 1976, str. 122, sl. T. II, 1, 12; 1977, str. 122, 125, sl. 1; zatim: »Tomba ad incinerazione della necropoli di Numana«, *Atti I Simp. Prot. It.*, Orvieto 1967; K. Mihovilić, 1972, isti oblik i sličan ukras: T. 34, br. 9, u isti ukras na ranijim posudama: T. 2, br. 2, T. 9, br. 3; zatim A. Gnirs, 1925, sl. 31, br. 14, 16, i dr.; H. Müller — Karpe, sp. dj. u bilj. 79, T. 58, M, 3, T. 60, P, 3, T. 66, G, 1, i dr.

¹¹⁰ Usp. sp. dj. u bilj. 55.

¹¹¹ Isto; zatim M. Guštin, 1979, str. 47, T. 70, br. 2; J. Dular, *Halštatska keramika v Sloveniji*, Ljubljana 1982, str. 57—59, 155, T. 20, br. 160—172.

¹¹² Usp. sp. dj. u bilj. 57.

¹¹³ Usp. sp. dj. u bilj. 61, 62; zatim V. Kučar, 1979.

Kamena plastika u Istri predstavlja jedinstvenu pojavu na cijelom prostoru Jugoslavije.¹⁴⁴ Dijeli se na dekorativnu i punu plastiku. Ponajviše sadrži pravokutne ploče s geometrijskim ukrasom (T. XIV), zatim likove konjanika, nage muške (itifalične) likove, lik žene s djetetom u naručju i dvostruku ljudsku glavu u približno naravnoj veličini (T. XV). Većinom su nađeni u Nesakciju, kao duhovnom i političkom središtu Histra, a pojedinačno u Puli, Poreču, Kaštelu kraj Buja i na Gradini iznad Limske drage. Dijelovi te plastike otkriveni su u nasipu pokraj grobova ili kao dijelovi grobova. Ploče su većinom ukrašene geometrijskim uzorcima u reljefu, a služile su kao ogradne ploče grobova ili grobnih polja (prostora), poklopci grobova, ili nadgrobni znaci i spomenici. Često pojedine preklapne ploče po površini imaju ljevkašta udubljenja, jednako kao u Dauniji u južnoj Italiji,¹⁴⁵ koja su služila u pogrebnim obredima. Pojedine uske pravokutne ploče bile su nadgrobni spomenici (T. XIV, 5), slično kao u venetskoj, daunskoj, pa osobito u picenskoj kulturi gdje su sasvim slični i po obliku i ukrasu (spirala, cik-cak, uzorak riblje kosti).¹⁴⁶ Puna plastika vjerojatno je dio nekoga svetišta s prikazima božanstava (plodnosti, okonjeno božanstvo i sl.), jer se slične obredne koncepcije nalaze na italskom području, kao u svetištu božice Reitia u Este, sa sličnim zavjetnim likovima, a uglavnom jednaka kamena plastika nađena je u pokrajinama Marche (Picenum), Abruzzi i Molise, a slična dvojna glava poznata je iz Orvijeta na etrurskom području, ili u jantaru i metalu iz Spine i iz južne Italije.¹⁴⁷

U obilnoj literaturi koja razmatra ovu plastiku većinom se smatra da ona predstavlja ostatke ilirskog svetišta, ili da je vezana uz grobove. U traženju njena podrijetla dovodi se u vezu sa spomenicima mikenske kulture, ili s grčkom arhaiskom plastikom, pa se različito i datira, od 13. do 4. st., što nije u cijelosti opravdano.

Po svemu se može zaključiti da je istarska kamena plastika stilski jednolična i većinom nastala u III. fazi ili u 6. st. na domaćem tlu, kao

¹⁴⁴ O istarskoj kamenoj plastici najcjelovitije vidi u: J. Mladin, 1964, pa poréd toga usp. i: A. Gnirs, 1925, str. 113—133; A. Puschi, 1905; B. Forlati Tamaro, 1927; A. Stipčević, 1963; 1981, str. 90—93; R. Vasić, 1965; Š. Batović, 1976, str. 73; J. Fischer, 1984.

¹⁴⁵ J. Mladin, 1969, str. 296—297; 1964, sl. 2, 8, 9, T. XVIII, XIX; M. L. Nava, sp. mj. u bilj. 40.

¹⁴⁶ Usp. sp. dj. u bilj. 114 i 115; zatim V. Dumitrescu, *L'età del ferro nel Piceno*, Budapest 1929, T. I, II, 1, 2; F. Duhn — F. Messerschmidt, 1939, T. 26.

¹⁴⁷ Usp. sp. dj. u bilj. 114; K. Mihovilić, 1986, str. 26, 54; zatim R. Battaglia, 1956; V. Cianfarani, »Culture adriatiche d'Italia«, *Antichità tra Piceno e Sannio prima dei Romani*, Roma 1970, str. 123 i d., sl. 74, 75; isti, »Culture arcaiche dell'Italia medio-adriatica«, *Popoli e civiltà dell'Italia antica*, 5, Roma 1977, T. 96, 97; G. Fogolari, »La protostoria delle Venetie«, *Popoli e civiltà dell'Italia antica*, 4, Roma 1975, str. 178 i d., T. 79, br. 1, T. 84, 108; A. Hus, *Recherches sur la statuaire en pierre étrusque archaïque*, Paris 1961, str. 84, T. 37; N. Alfieri — P. E. Arias Spina, Firenze 1960, T. XLIV, 5.

spoj i preradba domaćih umjetničkih i vjerskih nazora i vanjskih grčko-italskih utjecaja u okviru širega razvoja kulture na Jadranu. Geometrijski uzorci na dekorativnoj plastici dio su domaće kulture, jer su isti kao na mnogim drugim proizvodima, osobito na keramici i metalnim predmetima, što su i osnovno obilježje i izraz istarske kulture. Ukrasna svojstva picenskih nadgrobnih spomenika u uskoj su vezi s Istrom. Puna plastika u Istri stilski i oblikovno potpuno je vezana uz grčku arhajsku plastiku.

U ovom razdoblju u Istri su veoma raznovrsni, osim posuda, i razni drugi brončani proizvodi, osobito nakit. Većinom se javljaju novi oblici, jer su prethodni naslijeđeni u malom broju, kao pojedine inačice narebranih (T. XIII, 11) i zaobljenih narukvica, narukvice ili naušnice spojene kukicom (T. XIII, 5, 10), spiralne spone i prstenje, pojedine inačice ukrasnih igala (T. XIII, 15—17), staklene perle, pa još i pojedine posude ukrašene brazdanjem, i neki drugi. Međutim, samo dio metalnih proizvoda posebnih je mjesnih, odnosno domaćih svojstava, u prvom redu česte široke vrpčaste narukvice (T. XIII, 6—8) i pravokutne vezice ili ploče za pojas koje su obično ukrašene urezanim uzorcima trokuta, meandra ili svastike (dvokuka), cik-cak vrpci, nizovima ptica i sl. (T. XIII, 1—4),¹¹⁸ kao na keramici ili na kamenoj plastici i metalnim posudama. Najvjerojatnije su domaći proizvod i u ranijoj fazi spomenute stožaste slično ukrašene brončane kacige (T. XIII, 18), kakovu su iz Istre proširene u Picenum. Dio metalnih proizvoda šire su rasprostranjeni ili su uvezeni u Istru sa susjednih područja, odnosno proizvedeni pod stranim utjecajem, ili po stranom uzoru. Neke su predmete Histri preuzeli, očito, od Liburna, odnosno od njih uvezli, kao spiralne narukvice (T. XIII, 14), narukvice i ogrlice od savijenog lima (T. XIII, 9, 13), neke i sa zrnom jantara, a vjerojatno i mjesnu vrstu pracertosoidnih spona (T. XII, 7), jer su takvi predmeti u Liburna mnogo češći i ranije nastali.¹¹⁹ Neke su predmete preuzeli iz dolenske kulture, kao brodolike spone (*a navicella*) i vrpčaste naušnice (T. XII, 1, XIII, 5); neke iz venetske kulture, kao ukrasne igle s više odebljanja (T. XIII, 16, 17), narukvice s jajolikim odebljanjima, pa pojedine spone, npr. lučne s nizom koštanih kolutića (T. XIII, 13), ili brončana žezla s likom konja na vrhu (T. XII, 23) što su nastali ranije u villanova kulturi,¹²⁰ a možda i spone u obliku dvoprega ili troprega s pticom na kraju noge (T. XII, 14, 15), ili su one iz sveto-

¹¹⁸ C. Marchesetti, 1883, T. IV, 1, 2; A. Amoroso, 1889, T. X; A. Gnirs, 1925, sl. 46; F. Duhn — F. Messerschmidt, 1939, T. 24, e, j; A. Stipčević, 1981, T. VII, 5, 6, T. IX, 2—5, T. XI, 1, i dr.

¹¹⁹ Usp. npr. A. Amoroso, 1889, T. VII, 6, T. VIII, 3, 5—8; G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. V, gr. 58; K. Mihovilić, 1985, str. 42—43, br. 78, 79, 81, 82; i dr.

¹²⁰ A. Puschi, 1905, str. 123, 149, sl. 104; A. Šonje, 1966, str. 321, T. II, 6; J. Mladin, 1980, str. 192, sl. 3, br. 13; F. Starè, *Vače*, Ljubljana 1955, T. XXXIV, 1; Isti, *Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor*, Ljubljana 1975, T. 12, br. 5; ili raniji primjerci iz II. faze villanova kulture u: H. Müller-Karpe, sp. dj. u bilj. 79, T. 66, A, 7, T. 67, br. 2, 3 i dr.;

lucijske kulture,¹²¹ kao i pojedine zmijolike spone s valovitim lukom (T. XII, 12),¹²² dok su veću količinu predmeta preuzeli od Etruščana, osobito lepezaste proizvode, možda kao znak ženskog povlašćenog sloja, nasuprot žezla kao muškoga znaka (T. XII, 26). Pojedini proizvodi kao u Istri nalaze se na širim ili užim prostorima izvan Istre, a za njih je teško ustanoviti jesu li nastali ili proizvedeni u Istri ili su u Istru prošireni sa susjednih područja, kao razne spone: zmijolike, certosoidne, s dvije ili tri kuglice na luku (*a due i a tre bottoni*), zatim razne ukrasne igle, češljevi, trokutasti privjesci, noževi, koplja, sitna životinjska i ljudska plastika i dr. Takvi predmeti rašireni su na srednjem i sjevernom Jadranu, a neki samo oko sjevernog Jadrana.

Prema tome, u ovoj fazi istarska kultura se općenito samostalno razvila, ali znatnim dijelom i u mnogostrukim vezama sa širokim područjima, od južne Italije do Alpa i do jugoist. Slovenije i Liburna, osobito sa svetolucijskom, venetskom i notranjskom kulturom. Na našem primorju najveće sličnosti i brojnije veze imala je s liburnskom kulturom, ponajviše po metalnom nakitu, pored uvoza iste apulske, grčke i dijelom venetske keramike.

III. fazu istarske kulture osobito obilježavaju sljedeće pojave: raznolika bogato ukrašena domaća keramika, kamena plastika, široke vrpčaste ukrašene narukvice i pojasi, vrlo bujan ukrasni stil, posebno meandrom i spiralom, zatim brončane posude, daunske posude s geometrijskim ukrasom, venetska vjedra, pa pracertosoidne, brodolike, pijavičaste i spone s tri kuglice na luku, češljevi (T. XII, 24, 25), vrpčaste naušnice dolenske vrste, trokutasti privjesci (T. XII, 19), pa lepezasti predmeti. Upravo po tome se istarska kultura mnogo izdvaja od okolnih kultura, a po nekim svojstvima i od širokih prostora, posebno po kamenoj plastici i bogatom ukrasu meandra i spirale.

U ovoj fazi razlike među pojedinim predjelima istarske kulture mnogo su manje, ili neznatne, iako poneke razlike postoje gotovo među svim nalazištima, što je uobičajena pojava.

R. Pincelli — C. Morigi Govi, *La necropoli villanoviana di San Vitale*, Bologna 1975, sl. 73, br. 7—9, sl. 79, T. 292, br. 12, T. 310, br. 20, 21, T. 323, br. 19; Š. Batović, 1976, str. 66—68, 88, sl. 5, br. 1, 2, sl. 27, br. 2, sl. 28, br. 8, 9, sl. 31, br. 1; B. Teržan — F. Lo Schiavo — N. Trampuž — Orel, *Most na Soči (S. Lucia)*, II, Ljubljana 1984, T. 24, gr. 249, br. 1.

¹²¹ J. Mladin, 1980, str. 192—193, sl. 3, br. 16, 17, 19; A. Šonje, 1966, str. 321, T. VI, 7; C. Marchesetti, 1903, T. XVII, 20; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 186, sl. 54; F. Duhn — F. Messerschmidt, 1939, T. 8, h; F. Starè, *Prazgodovinsko Vače*, Ljubljana 1954, sl. 15; Š. Batović, 1976, str. 89, sl. 33, i dr.

¹²² G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. X, gr. 113, br. 1; C. Marchesetti, 1903, T. XVII, 19; B. Teržan — F. Lo Schiavo — N. Trampuž — Orel, sp. dj. u bilj. 120, T. 84, gr. 852, br. 1, T. 200, gr. 1992, br. 1, T. 205, gr. 2027, br. 3, i dr.; usp. i M. Guštin, 1975, sl. 2, br. 36; K. Mihovilić, 1980; 1986, str. 26, 55, br. 21—29.

IV faza, (5. st.)

Kako je spomenuto, razvoj istarske kulture potpuno se nastavlja iz III. u IV. fazu, ili iz 6. u 5. st., pa je dosta teško razdvojiti te dvije faze, mnogo teže nego u susjednim kulturama. U Istri je to otežano iz više razloga: jer je obično otkrivena i sačuvana mala količina izrazitih vremenski osjetljivih metalnih proizvoda, jer je poznato malo grobnih cjelina, odnosno iz ove faze vrlo je malo grobnih cjelina potpuno objelodanjeno i dobro dokumentirano, a osim toga, većina dosad istraživanih groblja ili se više nisu koristila u ovoj fazi ili nisu potpunije istražena. U pojedinim grobljima vjerojatno se sahranjivalo duže nego je to danas poznato, tj. duže nego to dokazuju poznate grobne cjeline. Na to ukazuju pojedini kasniji predmeti, iz V. faze, poznati iz nekih groblja, kao iz Brežca, Gradine iznad Limske drage, Pule i Berma.

Zasada je, prema tome, IV. faza nešto šire poznata po grobljima iz Nesakcija, Picuga i Redipuglie na sjeverozap. rubu Krasa, pa ponešto po groblju iz Sv. Martina kod Tara i 1 grobu iz pećine Jama I na Prevali kod Škocjana. Pored toga s gradine iz Redipuglie poznata je ostava brončanih ljudskih likova iz 5. st. (T. XVI, 9—11). Iz Nesakcija i Tara poznati su samo pojedini predmeti jer grobovi nisu cjelovitije obrađeni, kao i iz Nove Vasi i Socerba. Potpuniju sliku pruža samo nekoliko grobnih cjelina iz Picuga, kao gr. 12 i 54/I, 59 i 76/II i grob iz Jame kod Škocjana. Osim toga, iz ove su faze najvjerojatnije pojedinačni isti izraziti nalazi s Gradine Sv. Andrej Mali kod Poreča, kao trokutasti privjesci o kojima vise ljudski likovi (T. XVI, 14) i privjesak u obliku pijetla (T. XVI, 13), kakvi se nalaze u grobovima 54 i 59 i Picuga (T. XVI, 15), ili izdvojeno s gradine u Kringsi (T. XVI, 12) i iz Radovca kod Poreča. S gradine Repentabor potječu pojedine spone kasno zmijolike vrste. Po njima se i mogu jasno uočiti određena izdvojena svojstva ove faze, osobito po sponama i uvezenoj keramici, posebno grčkoj s crvenim likovnim ukrasom (T. XVI, 21), ali i po kasnim situlama venetske vrste.¹²³ (T. XVI, 19, 20). Nastavljaju se i pojedine brončane situle (T. XVI, 22).

Tako ovu fazu, pored vrlo bogate kulture koja je nastavila razvoj iz III. faze, prema grobnim cjelinama iz Picuga i pojedinim vremenski određenim proizvodima, obilježavaju pojedini novi oblici, kao certosoidne ili spone certosa vrste, kakve su česte i u Nesakciju i Redipugli (gr. 8 i dr.), zatim su poznate iz Nove Vasi, Socerba kod Koprja i Škocjana (T. XVI, 5—7), neke od tih inačica ili ranolatenoidnih svojstava na kraju noge završavaju ptičjom glavom (T. XVI, 8), zatim kasne koljenaste inačice zmijolikih spona (T. XVI, 3, 4), pa kasne posude venetske vrste situla (T. XVI, 19, 20), zatim pojedine grčke posude ukrašene crvenim

¹²³ Usp. A. Amoroso, 1889; A. Puschi, 1905; J. Szombathy, 1913; A. Sonje, 1966, str. 307, T. IV, 8, str. 321, T. VI, 9; F. Starè, 1970, T. II, 6, 7; B. Teržan, 1977, str. 320 i d., sl. 16, 20; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 149, 194; B. Lonza, 1970—72, sl. 11, br. 6; 1977, sl. 9, br. 10; usp. i sp. dj. u bilj. 58.

likovnim uzorcima iz Nesakcija (T. XVI, 21) i Tara.¹²⁴ Pored toga, u grobovima s tom građom iz Picuga nalaze se i pojedini raniji, naslijeđeni oblici predmeta, kao spiralne narukvice, prstenje, ukrasne igle s polukuglastom i diskastom glavicom i rošćićima na vratu (T. XVI, 16, 17). U grobu 59, uz sponu s ptičjom glavom (T. XVI, 8) bio je i brončani privjesak u obliku pijetla, isti kao sa Sv. Andreja Malog (T. XVI, 13), iz Kringe (T. XVI, 12) i Radovca, što su dio sitne plastike III. i IV. faze.¹²⁵ U grobu 54/I iz Picuga, uz jednu cjevastu zdjelu ukrašenu reljefnim obručima (T. XVI, 18), dva su trokutasta privjeska i o jednom vise tri ljudska lika (T. XVI, 25), isti kao s Gradine Sv. Andrej Mali (T. XVI, 14), kakvi su poznati i iz grobova u Pozzuoli u Friulima, na ist. rubu susjednih Veneta, pa iz Vinkova Vrhla u jugozap. Sloveniji, o kojem visi i isti privjesak u obliku pijetla, a slični privjesci vise i o istoj kasnoz mijolikoj sponi iz Vača u doljenjskoj kulturi, pa je dosta pouzdano da su ti predmeti iz ove faze, iako su vjerojatno razvijeni pod utjecajem nešto ranijih (7/6. st.) sličnih privjesaka u Picenumu.^{125a} U grobu iz Jame u Škocjanu, pored certosa spone i spiralnoga prstena nađena je jedna posuda u obliku situle s urezanim venetskim natpisom, što je najstariji trag pisma u istarskoj kulturi.^{125b}

Ostava iz Redipuglie sadrži 6 brončanih ženskih i muških stiliziranih likova, raširenih nogu i ruku ili u stanju molitve, vjerojatno zavjetnih obrednih darova (T. XVI, 9—11), kakvi su poznati iz naselja Marzabotto kod Bologne i potpuno jednako uobličeni s područja Picenuma, odakle su bez sumnje uvezene, a to su jedini takvi nalazi u istarskoj kulturi.¹²⁶

Po tome se zasad ipak uočavaju pojedina posebna svojstva ove faze. slično kao i na okolnim područjima, pa ju je korisno izdvojeno razmatrati radi boljega praćenja razvoja cijele istarske kulture, što će se daljim radom svakako moći šire osvijetliti.

Zasad se u ovoj fazi ne zapažaju izrazitija mjesna svojstva istarske kulture. Po svemu se potpuno nastavlja razvoj prethodne III. faze, s manjim izmjenama i razvojem, većinom u ranijim predajama, usporedo

¹²⁴ Usp. sp. dj. u bilj. 58; zatim A. Amoroso, 1889, T. II, 9, VII, 1, 2, 4; A. Pusch, 1905, str. 104 i d., sl. 85, 88; B. Lonza, 1970—72, sl. 11, br. 6; B. Teržan, 1977, str. 320 i d., 332, 342, 383, 392—393, sl. 1b, 2a, 3a, 4b, d, e, g, 16, 20, 31, prilog 1; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 149, 194, sl. 28 B.

¹²⁵ A. Amoroso, 1889, T. VII, 10, 11, T. IX, 13; A. Šonje, 1966, str. 309, T. IV, 8, str. 321, T. VI, 9; J. Mladin, 1980, str. 189, sl. 2, br. 7, sl. 3, br. 18; A. Stipčević, 1981, str. 66—67, T. XXXVI, 11.

^{125a} A. Amoroso, 1889, T. VI, 4, T. VII, 19, 20; J. Mladin, 1980, sl. 2, br. 5, 7; F. Starè, 1970, str. 13 i d., T. II, 7, III, IV; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 201, T. 49, br. 4; A. Stipčević, 1981, T. XXVI, 1; usp. D. Lollini, sp. dj. u bilj. 102, 1977, str. 137, sl. 7; 1976, T. VI, 21.

^{125b} *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 149, sl. 28 B.

¹²⁶ *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 194, T. 46 A, br. 1—6; D. Lollini, sp. dj. u bilj. 102, 1977, str. 178, T. 139, br. 1—5 (datira ih u 6. st.).

i preuzimanjem pojedinih novih pojava iz okolnih kultura, pa iz Italije i Grčke, osobito certosa fibula iz dolenske kulture. Time se ipak naziru začeci opadanja stvaralačke moći i zaostajanja u razvoju ove kulture.

V. faza (4. do 1. st.)

Ova zadnja faza u razvoju istarske kulture traje od 4. do 1. st., odnosno povijesno donekle dijelom do 177. g., kad su Rimljani pokorili Istru i porušili njihov glavni grad Nesakcij, ili do 129. g., kad su konačno zagospodarili Istrom, iako zbiljski razvoj istarske kulture traje nešto duže, jer uglavnom prestaje tijekom 1. st. prije naše ere, kad je Istra postala sastavnim dijelom rimskoga državnog i gospodarskog sustava i kad je bila u toku puna romanizacija. Tada se prekida samostalan razvoj domaće kulture i gospodarstva.

Ova faza slabo je poznata jer ima malo zatvorenih i pouzdano datiranih nalaza, osobito iz njena najmlađega dijela. Ipak je danas poznata zapažena količina građe po kojoj se i u Istri, slično kao u zadnjoj fazi u Liburna ova faza sa sigurnošću može dijeliti na dva različita razvojna stupnja: prvi, V. A, okruglo datiran u 4. i 3. st., ili do pokorenja Istre 177. g., a drugi, V. B, u 2. i 1. st., nakon rimskoga osvajanja, jer se oni jasno razlikuju. Raniji stupanj mnogo više se razvija u prijašnjim predajama, s nizom novih pojava, većinom pod helenističkim i okolnim utjecajima, a zadnji stupanj više pod rimskim i keltskim utjecajima uz naglo smanjenje predaja i ranijega razvoja. Brojne nove pojave ukazuju na postupan razvoj i promjene, ali i na znatne razlike tih dvaju stupnjeva, što izazivaju osobito širenje helenističkih utjecaja, uvoz iz južne Italije, prodor Kelta i Rimljana, pa uvođenje novčane razmjene.

Ostaci ove faze poznati su iz niza nalazišta, naselja ili groblja, pa i ostava. Međutim, poznato je i sačuvano malo grobnih cjelina. Ovoj fazi pripada dlo groblja s većim brojem grobova otkriven na položaju Ponikve u Škocjanu i u Nesakciju (zona I, gr. 1, 6, 12, 22, 23 i dr., pa grob ispod rimskog hrama), gr. 82/II iz Picuga, pa jedan grob (Sn 14) iz groblja u Brežcu.¹²⁷ Iz više drugih groblja i nalazišta poznati su samo pojedini predmeti iz V. faze, ali bez grobnih cjelina, kao s Gradine iznad Limske drage, Sv. Martina kod Tara, iz Berma, Nove Vasi, Picuga, Rima kod Roča, Kringe, Pule, Kaštelira nad Kortama i Jame I. u Prevali kod Škocjana, što donekle dokazuje da se u tim grobljima sahranjivalo sve do

¹²⁷ A. Amoroso, 1889, str. 243, 250, T. III, 1, 7; A. Pusch, 1903, str. 131 i d.; G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. XXVIII; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 218, 221; K. Mihovilić, 1984 (83), str. 55, sl. 68; 1985, str. 27—28, 49—51, br. 117, 127—137; 1986a, str. 19—20, 52, br. 99—103; B. Kirigin, 1984 (83), str. 83—86.

zadnje faze.¹²⁸ Iz ranijega stupnja ove faze je i vrlo bogata ostava otkrivena na Gradini (Kaštelir) u Škocjanu, sa 1169 različitih predmeta od kojih su 497 komada zrna jantara od ogrlica a ostalo različiti brončani i stakleni nakitni predmeti (ogrlice, narukvice, privjesci, spone, prstenje, naljepci, puce, toke, alke).¹²⁹ Iz mlađe faze su četiri ostave rimskih republikanskih novaca (Loborika, Dutovlja, Trst, Monfalcone), pored većega broja pojedinačnih nalaza raznih novaca.¹³⁰ Različita građa ove faze poznata je i iz gradinskih naselja u Kringi, zatim Duino, Cattinara, Stramare kod Milja (Muggia) i dr.¹³¹ Prema tome, zasad su najznačajnija nalazišta ove faze Nesakcij, Škocjan, pa donekle Picugi i Cattinara.

U ovoj fazi istarska kultura zaostaje u razvoju, dijelom zbog grčko-sirakuške prevlasti, ali najviše zbog prodora Kelta i širenja Rimljana i borbi s njima, koji su prekinuli prijašnju bogatu i snažnu trgovinu i proizvodnju oko sjevernoga Jadrana. Zato nestaje dotadašnji miran razvoj, raznolikost i bogatstvo kulture, jer znatno opada domaće stvaralaštvo i gube se kulturne samobitnosti. Sada se velikim dijelom roba uvozi iz vana, što je omogućeno sve većom društvenom podvojenošću i izdvajanjem vladajućih obitelji i pojedinaca, odnosno plemenske aristokracije. Nastavlja se uvoz raznolike robe iz Apulije, ali sada u manjem obimu keramika s geometrijskim ukrasom iz zadnje, treće faze njena razvoja, kad je izgubila prvotna izrazita svojstva i poprimila jednostavan ukras uzorcima vrpce crvenosmeđim lakom (T. XVIII, 1—3), a prevladava uvoz keramike gnathia vrste (T. XVIII, 4), kao i na cijelom našem primorju, pa mjesnih južnoitalskih posuda s crvenim likovima, zatim mjesnih kopija grčke ili apulske takve slikane keramike koja se proizvodila u Spini ili, možda, u Adriji na suprotnoj talijanskoj obali (tzv. sjevernojadranska vrsta — *tipo altoadriatico*) (T. XVIII, 6) pa nešto helenističke keramike s reljefnim ukrasom (T. XIX, 17) i metalnoga nakita. Često se nalaze i uvezene apulske amfore i razne neukrašene posude, pa posude premazane crnim lakom (firnisom), uvezene većinom iz južne Italije (T. XVIII, 8, 9). Najviše takve građe otkriveno je u Nesakciju, a neke vrste i u nizu drugih nalazišta, kao u Puli, na Gradini iznad Limske drage, Sv. Martinu, Picugima, u Sublenti kod Motovuna, Duino, Cattinari, Stramare i

¹²⁸ A. Amoroso, 1885, str. 64; P. Orsi, 1885, str. 73—74; A. Puschl, 1905, sl. 92; K. Mihovilić, 1972, T. 36, br. 23—25; 1984 (1983), str. 55—56, 109, sl. 14, 69; V. Kučar, 1979, T. XII, 5, 6, 8, 9; B. Teržan, 1977, str. 320 i d., sl. 20, 1d, str. 322, sl. 13, str. 328, sl. 42, str. 329, sl. 38, str. 330, sl. 40, str. 332, sl. 31, str. 334, sl. 52, str. 338, 341; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 149.

¹²⁹ Usp. sp. dj. u bilj. 58; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 150—152, sl. 28 A, B, C.

¹³⁰ G. Gorini, 1970; 1974, str. 183 i d.; P. Visonà, 1974—1975; I. Mirnik, »Optičaj novca uzduž istočne jadranske obale kroz stoljeća«, *Dometi*, XV, 12, Rijeka 1982, str. 54—55, i dr.

¹³¹ A. Šonje, 1966, str. 321, T. VI, 14; B. Lonza, 1977, str. 131 i d., sl. na str. 136; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 207, 214, 220, sl. 67.

dr.¹³² Nastavljen je i uvoz s venetskog područja, osobito na sjeverozap. dijelu, oko Trsta, gdje se ističu pojedine posude s ugrebenim natpisima, kao u Cattinari i Stramariu (T. XVIII, 7), od kojih su neke vjerojatno proizvedene od sive gline u Spini.¹³³ Nasuprot tome, na južnom dijelu Istre očit je i bilan uvoz s liburnskoga područja, osobito u najmlađim grobovima ispod rimskih hramova u Nesakciju, kao izrazite vrste nakita: mjesni oblici kasnocertosoidnih (T. XVII, 6, 7) i pločastih spona, kolutaste i potkovaste naušnice, čovjekolike maske a vjerojatno i kasne certosa spona, kao iz Kringe (T. XVII, 4), Picuga, Pule, Socerba, kakve su najčešće u Liburna, iako su dosta česte i u Japoda i u južnoj Sloveniji. U Picugima je poznata i kasnocertosoidna inačica liburnske vrste s tri odeblanja na luku.¹³⁴ Oko Škocjana više se ističu japodski utjecaji, osobito u velikoj količini jantara, a donekle i u izrazitim trokutastim i trapezastim privjescima — pektoralima u ostavi iz Škocjana, kakvi se slični javljaju i u notranjskoj kulturi, kao i glatke kolutaste ogrlice, pa u pojedinim pločasto-naočarastim sponama, kao u grobu Sn 14 iz Brežca (T. XVII, 11),¹³⁵ dok neki oblici u toj ostavi potječu iz svetolucijske skupine, kao alkice s nizom kuglastih izbočenja po vanjskom obodu i privjesci u obliku sidra,¹³⁶ kakvi se ponekad nalaze i u Liburna.¹³⁷ Posebno su česti keltski utjecaji.

Uvoz i strani utjecaji, osobito helenistički i južnoitalski, ipak su u Istri mnogo skromniji nego na ostalom našem primorju, naročito na nje-

¹³² P. Orsi, 1885, str. 73—74; A. Amoroso, 1889, str. 250, T. III, 1, 4, 7; A. Puschi, 1905, str. 104 i d.; M. Hoernes, 1894, str. 181; K. Mihovilić, 1984 (1983), str. 55; 1983, str. 4—5, sl. na koricama i na str. 4; 1985, str. 27—28, 49—51, br. 117, 129—133; 1986a, str. 19—20, 52, br. 94—98; 1986, str. 26, 34, 52, 68, 69, br. 18, 31, 32; B. Kirilgin, 1984 (1983), str. 83—86; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 207, 214, 220; B. Bačić, 1978, str. 40, 42.

¹³³ B. Lonza, 1977, sl. na str. 136; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 207, 220, sl. 87; o svojoj keramici iz Spine šire vidí u: S. Patitucci Uggeri, »Classificazione preliminare della ceramica grigia di Spina«, *Culture figurative e materiali tra Emilia e Marche. Studi in mem. di M. Zuffa*, Rimini 1984.

¹³⁴ A. Šonje, 1966, str. 321, T. VI, 14; Š. Batović, 1974; B. Teržan, 1977, str. 320, sl. 20, 1d, str. 328, sl. 42; K. Mihovilić, 1984 (1983), str. 55, sl. 68; 1983, str. 5; 1985, str. 51, br. 134—137; 1986a, str. 52, br. 100—103.

¹³⁵ C. Marchesetti, 1903, T. XVI, 15; G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. XXVIII, gr. 14, br. 1; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 150—152, sl. 26 A, B, C; usp. R. Drechsler-Bižić, »Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca«, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu*, VI—VII, Zagreb 1972—73, T. VII, 6, XIII, 5, 7, XV, 2, 3, XXI, 4, XXVIII, 10, i dr.; F. Lo Schiavo, *Il gruppo liburnico-japodico*, Roma 1970, T. XXXV, 8—17.

¹³⁶ *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 150—152, sl. 26 A, B, C, sl. 52, 53; usp. B. Teržan — F. Lo Schiavo — N. Trampuž, *Most na Soči (S. Lucia)*, II, 1984, T. 61, gr. 660, br. 7, T. 63, gr. 669, br. 7, T. 65, gr. 685, br. 5, T. 73, gr. 735, br. 7, T. 118, gr. 1229, br. 10, i dr.; M. Guštin, 1975, sl. 3, br. 5, 6, 12, T. 12, br. 3, 4, T. 13, br. 1; 1979, T. 54, br. 1, 2, T. 57, br. 3, i dr.

¹³⁷ Š. Batović, *Nakit na tlu sjev. Dalmacije od prapov. do danas*, Zadar 1981, sl. 14, br. 25, 26, sl. 16, br. 2; *Nin — problemi arh. istraž.*, Zadar 1968, T. XV.

govu južnom dijelu. Nasuprot tome, u Istri su mnogo izrazitiji nego na ostalom primorju keltski utjecaji, iako ni oni nisu česti i ne govore o njihovu prisustvu u Istri, niti se nalaze zatvoreni nalazi njihovih proizvoda.

U ovoj fazi, osobito njenu ranijem stupnju, nastavljaju se brojni oblici predmeta prethodne faze, kao pojedine loptaste i stožaste posude (T. XVII, 13—16), brončane posude, spiralni i meadarski ukras, samo često u reljefu i dr., zatim certosoidne (T. XVII, 1—8) i ranolatenoidne spona (T. XVII, 10), narukvice od koluta žice spojene kukicom (T. XVII, 12), veliki prsni nakit — pektoralni, kao u ostavi iz Škocjana, spiralno prstenje, staklena zrna, spiralni privjesci i dr.¹³⁸

Pored toga, javlja se više novih oblika proizvoda, kao različite inačice najmlađih spona: kasne certosa (T. XVII, 3—8, XIX, 1—4) i ranolatenke vrste (T. XVII, 10), zatim srednjolatenke i kasnolatenke vrste (T. XIX, 4—7),¹³⁹ pa rijetko i jedna inačica naočarastopločastih spona (T. XVII, 11) koja je najvjerojatnije uvezena s japodskoga područja, gdje su one vrlo česte i gdje su se razvile iz ranijih spiralnih spona.¹⁴⁰ Javlja se i više inačica željeznih sjekira, bilo s tulcem (keltova) ili s ušicom (T. XIX, 10—13) i kopalja. Nalazi se prvi put i željezno ralo (T. XIX, 15), vjerojatno preuzeto pod utjecajem Kelta iz sjeverne Italije, kao i pojedini primjerci keltske vrste željeznog umba štitova (T. XIX, 16), mačevi, pletene ogrlice s čvorovima (T. XIX, 9) i posude keltskih svojstava, kao u groblju Ponikve u Škocjanu,¹⁴¹ pa možda i pojedine staklene narukvice, npr. iz Nove Vasi (T. XIX, 8).^{141a}

Prema tome, Kelti su utjecali na Istru svojim naoružanjem, alatom za obradu zemlje, a možda i oblicima spona latenske vrste, iako je moguće da su se neke njihove inačice i oponašale u Istri, jer su one postale opća svojina. Ipak su Kelti dosta svestranije i dublje utjecali na Istru nego na ostalo primorje. To potvrđuju i nalazi keltskih novaca u Istri.

¹³⁸ J. Mladin, 1964, sl. 10, 13; A. Puschi, 1905, sl. 49—51, str. 78—80; A. Amoroso, 1889, T. II, 4, 10, 11; K. Mihovilić, 1972, T. 36, br. 24; V. Kučar, 1979, T. XII, 5, 6; B. Teržan, 1977, sp. mj. u bilj. 128; G. Steffe — V. Vitri — G. Righi, 1977, T. XXVIII, gr. Sn 14, br. 2, 3; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 150—152, sl. 26 A, B, C, i dr.

¹³⁹ C. Marchesetti, 1903, T. XVIII, 6; A. Šonje, 1966, T. VI, 14; A. Puschi, 1905, str. 114, sl. 92; V. Kučar, 1979, T. XII, 5, 6, 8, 9; K. Mihovilić, 1972, T. 36, br. 23—25; 1984 (83), str. 55, sl. 14, 69; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, sl. 26 A.

¹⁴⁰ C. Marchesetti, 1903, T. XVI, 15; G. Steffe — S. Vitri — G. Righi, 1977, T. XXVIII, gr. Sn 14, br. 1; usp. npr. R. Drechsler-Bižić, sp. dj. u bilj. 135, T. XIII, 5, 7, XV, 2, 3, i dr.

¹⁴¹ C. Marchesetti, 1903, T. XVIII, 9, 16—18, 20, 21; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 207, 218—221, T. 55; K. Mihovilić, 1985, str. 28, 50, br. 128; 1986a, str. 20, 52, br. 99; D. Svobljak, Kovačevše — naselje Idrijske skupine v vipavski dolini, Goriški letnik 10, 1983, sl. 4.

^{141a} C. Marchesetti, 1903, T. XVIII, 22.

Možda je u ovoj fazi pod keltskim utjecajem nastao dvoglavi kameni ljudski lik iz Pule (T. XV, 1),¹⁴² iako je stilski bliži grčkoj plastici, jer je takva plastika bitno svojstvo keltske umjetnosti i vjerovanja. Međutim, za to nema uvjerljivih dokaza.

U domaćem lončarstvu ove faze naročito su obilježje, čini se, reljefni uzorci valovnica, cik-cak crta, meandra i spirale, koji se uglavnom nastavljaju iz prethodne faze (T. XVII, 13—16). U tome se istarska kultura približuje liburnskoj u kojoj je u zadnjoj fazi osobito čest uzorak reljefne valovnice, slično kao ranije u Picenumu, pa i u sjev. Italiji.¹⁴³

Grada koja obilježava rani, V. A. stupanj ove faze, otkrivena je, po svemu, u nizu nalazišta, osobito u Nesakciju, u ostavi i groblju u Škocjanu, zatim u Brežcu, Bermu, Gradini iznad Limske drage, Kringi, Puli, Novoj Vasi, Picugima, Sv. Martinu, Kašteliru, Socerbu, Stramari i dr. To su, u prvom redu, kasnocertosoidne (T. XVII, 3—8), ranolatenoidne (T. XVII, 10), pločasto-naočaraste (T. XVII, 11) i ranije liburnske pločaste spone i naušnice, narukvice spojene kukicom (T. XVII, 12), spiralno prstenje i privjesci, glatke ogrlice, ogrlice i privjesci s jantarom, prsni nakit — pektoralii, apulske posude s geometrijskim ukrasom (T. XVIII, 1—3) i gnathia vrste (T. XVIII, 4), pa južnoitalske posude s crvenim likovnim ukrasom, kao i sjevernojadranske takve posude (T. XVIII, 6), pa siva vrsta zdjela iz Spine (T. XVIII, 7), pojedine brončane posude, grčki i makedonski novci.¹⁴⁴

Grada iz posljednjega, V. B stupnja, također je poznata iz niza nalazišta: Nesakcij, Nova Vas, Picugi, Gradina iznad Limske drage, Beram, groblje u Škocjanu, Duino, Cattinara, Redipuglia, S. Servolo i dr. To su, u prvom redu: srednjo i kasnolatenoidne spone (T. XIX, 4—7), kasne liburnske pločaste spone i naušnice, helenistička reljefna keramika (T. XIX, 7), apulske amfore, razni novci, osobito rimski republikanski, razni keltski proizvodi i utjecaji, kao ogrlice s čvorovima (T. XVIII, 9),

¹⁴² A. Gnirs, 1925, sl. 75; J. Mladin, 1964, T. XVII, XX; A. Stipčević, 1963, T. 38—40.

¹⁴³ A. Amoroso, 1889, T. II, 4, 10, 11; A. Puschi, 1905, str. 78—80, sl. 49—51; J. Mladin, 1964, sl. 10, 13; usp. Š. Batović, 1982, str. 13, 25; Diadora 5, 1970, sl. 24, 25 i dr.; Mostra dell'Etruria Padana e della città di Spina, Bologna 1960, I, Catalogo, T. IX, 4; D. Lollini, sp. dj. u bilj. 102, 1976, T. V, 1; 1977, sl. 2, br. 10.

¹⁴⁴ P. Orsi, 1885, str. 73—74; A. Puschi, 1905, str. 104 i d.; M. Hoernes, 1894, str. 181, sl. 218 A. Sonje, 1906, str. 321, T. VI, 14; K. Mihovilić, 1972, T. 36, br. 24; 1983, str. 4—5, sl. na koricama i na str. 4; 1984 (83), str. 55, sl. 68; 1986a, str. 52, br. 94—100; 1986, str. 26, 34, 50, 52, 68—69, br. 18, 31, 32, 16; 1985, str. 49—51, br. 117, 127—134; G. Steffe — S. Vitri G. Righi, 1977, T. XXVIII, gr. Sn, br. 14; B. Lonza, 1977, sl. na str. 136; V. Kučar, 1979, T. XII, 5, 6; *Preist. del Caput Adriæ*, 1983, str. 150—152, sl. 26 A, B, C, str. 218—221, sl. 67; B. Kirigin, 1984 (83), str. 83—84; B. Teržan, sp. mj. u bilj. 128; B. Bačić, 1978, str. 43.

staklene narukvice (T. XIX, 8), posude, novci, više željeznih proizvoda, npr. štitovi, koplja, mačevi, rala, srpovi i dr. (T. XIX, 10—16).¹⁴⁵

Tek u ovoj fazi na istarskom području počinje novčana razmjena dobara, iako ona do rimske prevlasti nije prevladala, jer se zadržala naturalna razmjena. Prije rimske prevlasti u Istri su rijetki nalazi novaca, mnogo rjeđi nego na ostalom našem primorju, što je razumljivo s obzirom na zaostalo gospodarstvo i slabu trgovinu u zadnjoj fazi.

Spominju se samo dva grčka novca Atene u jednoj nesigurnoj ostavi, zajedno s tri rimska republikanska novca iz 1. st., nađeni u Lobariki kod Pule, zatim nepoznati grčki novci otkriveni u Monfalconeu, gdje je nađena i jedna ostava rimskih novaca iz 1. st., pa novci grčkoga grada Sirakuze s istočne Sicilije, vjerojatno iz 4. ili 3. st., nađeni kod izvora Timava — Reke (*Fons Timavi*), zatim ostava od 80 rimskih denara i 1 sestercija, nađena u Trstu i 1 ostava također rimskih novaca otkrivena u Dutovlju kod Kopra. U Istri se, pored toga, spominju makedonski (Filipa III), numidski novci iz sjeverne Afrike i keltski novci iz 2. st. do 80 g.¹⁴⁶

Prema tome, u Istri su dosad poznati grčki novci Atene i Sirakuze, makedonski, numidski i keltski novci, pa rimski republikanski novci. Najstariji novci u Istri vezani su uz širenje helenističke kulture u 4. i 3. stoljeću, kao i sirakuške prevlasti u 4. st. na Jadranu. Keltski novci poprimiti su trgovinom s Keltima u sjev. Italiji, ili preko Slovenije.

Interesantno je da su u Istri, nasuprot ostalom našem području, dosta rijetki i rimski republikanski novci (ukupno 8 nalazišta, među njima 4 ostave: Lobarika kod Pule, Dutovlja kod Kopra, Trst, Monfalcone).¹⁴⁷ Zapravo, dosad u Istri nisu poznati rimski novci raniji od poč. 1. st. pr. n. e. Očekivati je da su u Istri u većoj količini kolali rimski novci nakon pokoravanja Padske nizine, osobito nakon osnutka Akvileje 181. g., kad su Rimljani odatle, oko sjevernoga Jadrana počeli nadirati na Balkan, pa i trgovinom. Upravo zbog opasnosti od rimskoga širenja i osvajanja, pa zbog trajnoga ratnog stanja na graničnom području između Rimljana i Histra i njihovih susjeda, bez sumnje Histri nisu omogućavali rimsku trgovinu, ni kolanje njihova novca, osim što su tome dijelom mogli biti uzrokom i već podosta zaostala proizvodnja i trgovina u Istri. Kolanje rimskoga novca nije imalo zapreke tek nakon 177. g., kad su Rimljani pokorili Istru. Začudo, međutim, niti tada, kroz cijelo 2. i dio 1. st. nema rimskih novaca (ili dosad nisu otkriveni?). Nalaze se tek u 1. st., većinom u ostavama iz doba građanskih ratova. Vjerojatno stoga

¹⁴⁵ Usp. sp. dj. u bilj. 130; zatim C. Marchesetti, 1903, T. XVIII, 6, 16—22, 9—11; K. Mihovilić, 1972, T. 36, br. 23, 25; 1983, str. 5; 1984 (83), str. 55, sl. 14, 69; 1985, str. 28, 51, br. 135—137; 1986a, str. 20, 52, br. 101—103; V. Kučar, 1979, T. XII, 8, 9; B. Kirigin, 1984 (83), str. 84—86; *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 207, 218—221, T. 55; B. Bačić, 1978, str. 42.

¹⁴⁶ Usp. sp. dj. u bilj. 130.

¹⁴⁷ Usp. sp. dj. u bilj. 130.

što ni nakon osvajanja u Istri nije bilo uvjeta za kolanje novca, osobito što su Rimljani pobili histarske prvake i aristokraciju, a što je, čini se, obratno od događaja u Liburna, pa su u Istri ti uvjeti stvoreni tek u podmakloj fazi procesa romanizacije u 1. st.

Histri nisu kovali svoje novce, niti su kovani novci na njihovu prostoru.

Zaključna razmatranja

Prateći razvitak istarske kulture jasno se opaža da se ona postupno oblikovala tijekom željeznoga doba u samostalnu i izdvojenu skupinu, bez obzira na razne činitelje koji su sudjelovali u njenu postanku i razvoju. Usporedo s razvojem kulture pod istim uvjetima i u istim okvirima oblikovao se i istarski narod Histri. Rasprostranjenost istarske kulture određena je zemljopisnim svojstvima istarskoga poluotoka, zatvorenoga do kopna prirodnom granicom, rijekama i planinama koje su ga odvajale od pozadine i ostale obale. Zemljopisna izdvojenost poluotoka uvjetovala je ne samo kulturne osobitosti i poseban kulturni razvoj nego i oblikovanje posebne narodnosne skupine ili naroda Histra.

U tom okviru, od ostalih činitelja osnovnu ulogu u oblikovanju kulture i narodnosti Histra imali su ranije domorodačko življe i kulturno nasljeđe, pa novi doseljenici iz kulture groblja sa žarama. Osim toga, veoma važan i poseban udio u razvoju Istre imala je prirodna prometnica koja se pruža od sjeverne Italije, preko sjeverne Istre prema Ljubljani, odnosno Posavini i Podunavlju ili Panonskoj nizini, što je i glavna prometnica od jugoist. Europe prema Italiji još od bakrenoga doba. Tom prometnicom kretala se najprije seoba Indoeuropljana, a kasnije seoba kulture groblja sa žarama, i uvjetovala naseljenje Istre na početku željeznoga doba. Od 7. st. to je bila glavna trgovačka žila koja je objedinjavala visok razvoj kulture i gospodarstva od jugoist. Slovenije do srednje Italije, uključujući i Istru. Upravo je ona omogućila najviši i poseban razvoj Istre od 7. do 4. st. Zato je Istra najčvršće i vezana s područjem Slovenije i oko sjev. Jadrana, osim po narodnosnim i kulturnim srodnostima i dijelu njihova istoga podrijetla.

Isti su činitelji utjecali na mnogo manju ulogu mora i pomorstva u razvoju Istre, nego u razvoju Liburna. Nakon doseljenja novo življe nastavilo je život na starim osnovama zemljoradnje i stočarstva bez širih veza s vanjskim svijetom. Osim toga, Histri nisu bili narodnosno ni kulturno toliko vezani s Ilirima u Italiji. Kasnije, razvojem metalurgije, trgovine i gospodarstva, kao dijela širega proizvodnog i trgovinom čvrsto povezanoga prostora oko sjevernoga Jadrana i Alpskog područja, nisu bili toliko ovisni o kretanju na Jadranu. Obilan uvoz iz Apulije u Istru i uvoz grčke robe, kao i veze s Picenumom i sa srednjom Italijom nisu bili, čini se, toliko vezani uz histarsko pomorstvo i učešće u pomorskoj

trgovini, koliko uz bogati razvoj proizvodnje i kopnene trgovine, te izdavanje bogatoga društvenog sloja, što im je omogućilo raznovrsnu razmjenu i nabavu skupocjene strane robe, slično kao u dolenskoj kulturi. Pomorsku trgovinu i s Istrom vjerojatno su većinom vodili Liburni i dijelom Grci. Sudeći po oskudnim vijestima u antičkim izvorima o nekim pomorskim pothvatima Histra, kao i po nekim drugim podacima, dijelom su u razmjeni na Jadranu sudjelovali i Histri, osobito što su se veze Istre s jadranskim obalama u razvoju istarske kulture dijelom odrazile na poseban način i u nekim vidovima snažnije nego drugdje, kao isti oblici obreda u sahranjivanju pokojnika, posebno obrada grobnih ploča i nadgrobnih spomenika u Istri, u Picenumu i Dauniji, jednaka kamena plastika u Istri, Picenumu, Abruzzima i Molise, i dr. To svakako govori i o izravnim i užim vezama Istre i tih prekomorskih područja.

Glavne su grane histarskoga gospodarstva bile zemljoradnja, stočarstvo, obrt, trgovina, ribolov, pomorstvo i u manjoj mjeri lov.

U kulturnim naslagama na prostoru groblja u Nesakciju, npr., 50% životinjskih kostiju pripadale su ovcima ili kozama, a ostale govedima (29,6%), svinjama (11,2%), konju (1,8%), pa 0,5% divljim životinjama (jelen 6,3%, srna 0,1%). Osim toga, u Nesakciju su ustanovljeni ostaci raznovrsnih morskih školjaka, kao dagnje, srčanak, prillipak, kamenice, čančice, oštrige, i dr. (Patella, Cerithium, Spondylus, Venus, Cardium, Mytilus, Ostrea). U naslagama groblja u Puli od domaćih životinja nađene su kosti ovce ili koze, goveda, svinje, psa, a od divljih kosti jelena, srne, divlje svinje i medvjeda, dok od morskih školjaka i puževa: Monodonta, Patella, Cerithium, Venus, Ostrea, Murex, Arca Noae, Cardium, Spondylus, Pinna i Turbo.¹⁴⁸ Slični ostaci otkriveni su i u naslagama gradine Cattinara kod Trsta, gdje također prevladavaju kosti ovaca ili koza, a manje ostalih domaćih životinja, pa i konja, kao i divljih životinja (jelen, srna, vepar, lisica i zec), pored obilja morskih puževa i školjaka.¹⁴⁹ Od žitarica u Puli se spominju pšenica i proso, a Plinije navodi istarske oštrige, vunu, masline.

Vanjska razmjena počela se u Istri razvijati zasigurno od 8. st., najprije uvozom apulske keramike. Šira razmjena razvija se od 7. st., a osobito od 6. do 4. st. Najobilniju razmjenu ili trgovinu Histri su imali s Venetima, kao susjedima, zbog najlakšega prometa, pa zbog sličnosti kulture i gospodarstva, istoga podrijetla i narodnosnih srodnosti, pa i zbog zajedničkoga učešća u proizvodnji i trgovini širih prostora. Pored toga, raznolike su veze imali i sa svetolucijskom, notranjskom i dolenskom kulturom, zatim sa srednjom i južnom Italijom, pa s Liburnima i ponešto s Japodima.

¹⁴⁸ A. Pusch, 1905, str. 12—14; A. Gnirs, 1925, str. 88.

¹⁴⁹ *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 207. Slični ostaci otkriveni su i na Gradini iznad Limske drage, samo ih J. Mladin povezuje s posmrtnim obredima, premda su to, očito, naseobinske naslage: 1969, str. 291—292.

Histri su izvozili većinom stoku i stočne proizvode, brončane posude i kacige, zemljane posude i dr., a uvozili dijelom zemljane posude, neke oblike brončanih posuda, pa i pojedine vrste oružja, alata i nakita.

Novci u Istri pojavljuju se od 4. st., ali su rijetki sve do 1. st., kad se novčana razmjena širi usporedo s romanizacijom. Šira uporaba novca nije se razvila u Istri jer je prevladavala razmjena dobara, a ni dugo vremena nakon rimskoga osvajanja zbog zamiranja domaće proizvodnje. Histri nisu kovali vlastite novce, već su koristili novce zemalja s kojima su trgovali (Grka, Makedonaca, Numidana, Kelta i Rimljana).

Metalnu proizvodnju u Istri dokazuju u prvom redu posebnosti pojedinih proizvoda, pogotovo brončanih posuda, poseban ukrasni sustav, pa otkriveni kameni kalupi za lijevanje metalnih predmeta, kao na gradini Cattinara, za lijevanje noževa,¹⁵⁰ jer se pojedina svojstva metalnih proizvoda nalaze samo u Istri, što je jasan dokaz domaćega podrijetla. Osim toga, neki proizvodi najčešći su u Istri, ili se tu opaža njihov razvoj, ili su se neki u Istri pojavili ranije nego drugdje, pa je očito da su nastali i proizvedeni na tom prostoru. To isto vrijedi i za pojedine proizvode općenito i u cijelosti, osobito za domaću keramiku. Uz zemljoradnju su vezani žrvnjevi, željezna rala, srpovi i drugi alat.

Liburnska kultura znatno se razlikovala od istarske, osobito u sahranjivanju pokojnika, u proizvodnji grobne keramike, umjetničkoj djelatnosti, metalnoj proizvodnji, posebno brončanih posuda kojih nema u Liburna, po uporabi jantara, čestoga u Liburna a u Istri se, čini se, malo koristio, većinom u zadnjoj fazi, kao i kod Japoda, kad jantar u Liburna izlazi iz uporabe. Odvajaju se i po različitoj razmjeni dobara, različitim odnosima s drugim područjima, po nejednakom učešću u pomorskoj trgovini i dr. To su uvjetovali različito nasljeđe, podrijetlo, zemljopisni uvjeti, veze i odnosi s drugim kulturama i područjima. Veće srodnosti predstavljali su slično nasljeđe, domaće ili iz kulture groblja sa žarama, dijelom vezanost s morem, ista uvozna roba, naročito iz Apulije, dijelom i venetska roba, pa vezanost s istim područjima, a dijelom sličan razvoj i način života. Oba naroda imala su i izravnih srodnosti i veza, iako ne mnogo, kao više istih božanstava, velikim dijelom istu naseobinsku keramiku, a u prvoj fazi i niz drugih proizvoda. Liburni su znatno više utjecali na razvoj kulture u Istri nego obratno, kao u nakitu, pogotovo u zadnjoj fazi. Po svemu, svojstvima svoje kulture i razvojem Histri su se znatno razlikovali od Liburna, pa nema sumnje da nisu bili ni narodnosno bliski, niti su pripadali užoj narodnosnoj zajednici, što neki nagađaju u odnosu na njihov jezik. Mnogo je bliže istini da su Histri narodnosno bili najbliži Venetima i da se nisu uključivali u ilirsku zajednicu.

Umjetnička djelatnost u Istri prilično je obilna i raznolika, općenito bogatija nego na ostalom našem primorju, a neke su umjetničke pojave u Istri, kao kamena plastika, jedinstvene u cijeloj našoj zemlji. Umjetnički izraz u istarskoj kulturi sastoji se ponajviše u vrlo

¹⁵⁰ *Preist. del Caput Adriae*, 1983, str. 207.

izrazitoj i bogatoj geometrijskoj ornamentici, najčešće na keramici, a često i na metalnim i kamenim spomenicima. Dosta su česti i likovni uzorci, osobito u III. i IV. fazi, kad je najbogatiji i geometrijski ukras. Prema tome, prevladava ukrasna ili primijenjena umjetnost.

Kako je spomenuto, u ranijem razdoblju domaća keramika najčešće je ukrašena brazdanjem, udublivanjem i ubodima, u predajama kulture groblja sa žarama, a u kasnijem razdoblju, kad je ukras najraskošniji i najraznovrsniji, prevladavaju urezivanje, otisak konopca, bijela inkrustacija i reljefni ukras i pomanje slikanje. Od ukrasnih uzoraka najčešći su kose i cik-cak crte, vrpce, nizovi uboda, trokuti, rombovi, meandar i spirala, obruči, valovnice i sl. Ukras je obično složen u vodoravne tekuće pojase na gornjem dijelu posude. Domaća slikana keramika ukrašena je žutom, crvenom i bijelom pastoznom bojom koja se otire, najčešće uzorcima meandra i spirale.¹⁵¹ Po načinu obrade, oblicima i ukrasnim uzorcima te se slikane posude ne razlikuju od ostale domaće keramike, pa one ne oponašaju uvezene strane posude. Možda je samo tehnika slikanja primijenjena pod stranim utjecajem. Mlađa keramika dijelom se razvila samostalno na domaćem tlu a dijelom, osobito ukras, pod različitim utjecajima, većinom venetske i villanova kulture, pogotovo uzorci meandra. Na keramici III. faze ističu se i likovni uzorci, obično nizovi ptica, očito pod utjecajem ukrasa na brončanim posudama, što je predaja iz kulture groblja sa žarama.

Strana uvezena keramika ponajviše je ukrašena slikanjem, apulska geometrijskim uzorcima u crnoj i crvenoj boji, venetska ubodima, obručima i najčešće crnim i crvenim pojasi, a grčka slikanjem likovnim uzorcima. Uvezena keramika nije temeljitije utjecala na domaću. Samo se dijelom oponašala venetska i ponešto apulska keramika. (T. VIII, 2, X, 7, XI, 4, 6, XVI, 19, 20, XVIII, 5).¹⁵²

Metalni proizvodi imaju najčešće iste geometrijske uzorke kao i keramika, osobito u III. i IV. fazi, kad su i najbogatije ukrašeni. Ukrašeni su dijelovi nošnje, nakit i oružje (pojasi, vezice za pojas, narukvice, češljevi, kacige i neki drugi), najčešće urezivanjem, a neki predmeti, kao trokutasti privjesci i posude, obično tehnikom iskucavanja, manje ukucavanja i urezivanja, a posude često i uzorcima točaka i rebara ili obruča. Osim toga, pojasi, narukvice i posude često su ukrašeni i likovnim uzorcima (T. X, 10, XI, 1, 5, 12—14, XIII, 3, 4, XVI, 21, 22, XVII, 20, 21, XVIII, 17). Neke posude ukrašene su složajima geometrijskih i likovnih uzoraka koji imaju ukrasnu namjenu (kao ptice, stabla, vitice, ruže, palmete), ili češće čine određeni sadržaj, kao povorke, igre, natjecanja, utrke i sl., s ljudskim i životinjskim likovima, dosta zbiljski prikazani, pa se po njima može uočiti dijelove nošnje, konjska oprema, kola, posude,

¹⁵¹ A. Pusch, 1905, str. 76; A. Gnirs, 1925, str. 72, sl. 43—45; J. Mladin, 1964, str. 46, sl. 15.

¹⁵² A. Gnirs, 1925, sl. 30, br. 2, sl. 51; K. Mihovilić, 1972, T. 4, br. 1; 1986, str. 50, br. 16; Š. Batović, 1976, str. 61, sl. 25, br. 2; A. Pusch, 1905, str. 69—70, 136, sl. 25, 26, str. 78, sl. 48.

alat i oružje, što su i najbolji izvori za upoznavanje pojedinih vidova života i kulture (T. XI, 5, 12—14).

Jedno od glavnih obilježja i najizrazitijih dijelova istarske kulture i istarske ukrasne plastike jesu kamene grobne ploče ukrašene geometrijskim uzorcima u reljefu, u većini otkrivene u Nesakciju (T. XIV). Predstavljaju ogradne ploče ili poklopce grobova ili grobnih prostora, nadgrobne znakove i spomenike. Najčešće su ukrašeni uzorcima spirale i svastike, zatim trokutima, cik-cak vrpčama, meandrima, uzorcima riblje kosti, spiralnonaočarastih privjesaka i kuka. Pojavile su se tijekom 6. i 5. st., u skladu s općim kulturnim promjenama na Jadranu koje su najviše uvjetovali grčki utjecaji. Uglavnom isto ukrašeni nadgrobni spomenici nalaze se u Picenumu, a vjerojatno su nastali u dodirima s Istrom, jer su ti spomenici u Istri mnogo brojniji i bogatije ukrašeni, pa mnogo dosljednije, smišljenije i stilski savršenije ukrašeni. Ti su spomenici u Istri, osim toga, svakako domaći rad, jer se potpuno ista svojstva drugdje ne nalaze, a isti ukrasni uzorci vrlo su česti i na ostalim proizvodima istarske kulture, osobito na metalnim i keramičkim predmetima.

Likovna umjetnost u istarskoj kulturi dosta je izrazita, raznolika i česta. Javlja se kao primijenjena umjetnost, većinom na brončanim posudama najčešće u tehnici iskucavanja (T. X, 12—14, XVI, 22), često na pojasi (T. XIII, 3, 4) ili vezicama pojasa, a ponekad i na zemljanim posudama (T. X, 10, XI, 1, 5, XVI, 21, XVIII, 17, 4, 6) izvedeni urezivanjem i ponekad u reljefu, kao uzorci jelena na jednoj posudi iz Nove Vasi, ili u punoj plastici, također kao primijenjena ili samostalna, sitna ili krupna kamena plastika.

Krupna kamena plastika (T. XV) prikazuje likove konjanika, nagih muškaraca, ili ženu s djetetom u naručju, otkrivene u Nesakciju, pa dvostruku ljudsku glavu nađenu u Puli. Vjerojatno predstavljaju neka božanstva (okonjeno, božicu plodnosti — rađanja i sl.). Imaju stilska svojstva grčko-italske arhajske plastike i vjerojatno su nastala pod grčkim utjecajem u 6. i 5. st., kad se na pojedinim dijelovima Jadrana javlja takva plastika, kao i u Picenumu, Abruzzima, Molisu i u Etruriji u srednjoj Italiji. Dijelovi te plastike ukrašeni su istim geometrijskim uzorcima kao i grobne ploče (T. XIV, 2).¹⁵³ Sadržaj te plastike po svemu je domaći, što posvjedočuju pojedine posebnosti, kao vezanost majke s djetetom i konjanika (T. XV, 4), pa domaći nazivi božanstva još u rimsko doba, i dr.

U Istri je dosta češća sitna plastika koja se dijeli na ljudsku i životinjsku, većinom primijenjenu plastiku. Poznato je pedesetak primjjeraka.¹⁵⁴ Prevladava životinjska plastika. Po uporabi dijeli se na privjeske

¹⁵³ Usp. sp. dj. u bilj. 114, 117; A. Stipčević, 1963, T. 31—40; osobito J. Mladin, 1964, T. X—XVII.

¹⁵⁴ Cjelovito o toj plastici vidi u: J. Mladin, 1980; zatim A. Stipčević, 1981, T. XI, 9, XIX, 1, 2, 4, XXII, 4, XXXVI, 11; A. Šonje, 1966, str. 307, T. IV, 8, str. 321, T. II, 6, VI, 7—9; *Preist. del Caput Adriae*, 1963, str. 104, T. 46 A, br. 1—6 s plastikom iz Redipuglie.

(T. XII, 17, 22, XVI, 12—15), spone (T. XII, 14—16, XVI, 8), posude (T. XII, 21), ili dijelove posuda (T. XI, 1), žare, žezla (T. XII, 23), brijače (T. VII, 4), naljepke, prijeklade (pećnjake) i samostalne likove (T. XII, 18, XVI, 9—11). Većina je izrađena od bronce (T. VII, 4, XII, 14—17, 22, 23, XVI, 8—15), manji dio u keramici (T. XI, 1, XVI, 21), a jedan lik konjanika od kosti (T. XII, 18). Brončani likovi obično su izvedeni lijevanjem u dvodijelnom a ponekad u jednodijelnom kalupu. Stilski su jednoličnih ili sličnih svojstava. Ti su likovi najčešće sumarno obradjeni i dosta stilizirani, pa stilski povezani uz takve tvorevine starijega željeznog doba. Potpuno je plošno izrađen samo jedan brončani ženski lik iz Picuga (T. XII, 22). Većinom su otkriveni u Nesakciju, Picugima, Kringi i u ostavi s Gradine u Redipugli, a pojedinačno u Puli, Bermu, Sv. Andreju Malom i Radoveu, pa Škocjanu. Zastupljeni su: keramički (T. XVI, 21) i brončani (T. XII, 22, XVI, 9—11, 14, 15) ljudski likovi, čovjekoliki privjesci (T. XII, 22, XVI, 14, 15), likovi konjanika (T. XII, 18), konja (T. XII, 15—17, 23) i ptica (T. VII, 4, XII, 14, 23, XVI, 8, 12, 13), spone u obliku konja (T. XII, 15), dvo i troprega s pticom (T. XII, 16), pa u obliku kentaura, certosoidne spone s pticom na kraju noge (T. XVI, 8), brijači s ptičjim glavama na ručici (T. VII, 4), privjesci u obliku pijetla, prijekladi s glavama ovna, žezlo s likovima ptica i konja (T. XII, 23), a od uvoznih proizvoda etruščanska žara sa životinjskim likovima, danske posude sa životinjskim glavama (T. XI, 1) i atička čovjekolika posuda (T. XVI, 21).¹⁵⁵ Među životinjskom plastikom prevladavaju likovi ptica i konja.

Sitna plastika iz Istre većinom se datira od kraja 7. do 4. st. Samo je manji dio ranijega postanja, čini se, samo uvezeni primjerci, kao etrurske i apulske posude, pa možda i pojedina žezla, iz 8. i 7. st. Prema tome, i plastika se ponajviše javlja u vrijeme najvećega procvata istarske kulture. Helenistička kultura nije imala snažnijega odraza u razvoju istarske kulture, pa ni umjetnosti. Istarska plastika različitih je svojstava, iako je nastala u užem razdoblju, jer su u njenu postanku djelovali različiti činitelji i utjecaji. Jedan plošni stilizirani ženski lik iz Picuga (T. XII, 22) rijetka je pojava u Istri, sličan čestim takvim likovima u Liburna i Japoda, a mnogo više primjercima u istočnoj Sloveniji s kojima se stilski i koncepcijski vezuje, ali je dosta mlađi.¹⁵⁶ Ljudski likovi koji vise o trokutastim privjescima iz Picuga (T. XVI, 15) ili s Gradine

¹⁵⁵ A. Puschi, 1905, sl. 79, 88; A. Gnirs, 1925, sl. 50; A. Stipčević, 1963, T. 71; Š. Batović, 1972; 1976, sl. 21, 22; D. Glogović, 1979, T. IV, 2, V, 4, VI, 3; B. Bačić, 1978, str. 38, 42, sl. 24, br. 1, 3; K. Mihovilić, 1985, str. 41, 48—49, br. 74, 115.

¹⁵⁶ J. Mladin, 1980, str. 190, sl. 2, br. 9; usp. Š. Batović, *Nakit na tlu sjev. Dalmacije od prapov. do danas*, 1981, sl. 16, br. 5—7; A. Stipčević, 1963, sl. na str. XVIII, T. 51; 1981, str. 88—93; F. Lo Schiavo, *Il gruppo liburnico-japodico*, Roma 1970, T. XXXVII, 1—6; F. Starč, »Dva prazgodovinska groba z dalmatinske obale«, *Adriatica praehist. et antiqua. Zbornik radova posv. G. Novaku*, Zagreb 1970, str. 200, T. 1, 11—14, karta 1; *Dobova*, Brežice 1975, T. 1, br. 1, T. 3, br. 6, T. 8, br. 9, i dr.

Sv. Andrej Mali kod Poreča (T. XVI, 14) povezuju se s istim ili sličnim pojavama u notranjskoj, svetolucijskoj, dolenskoj i picenskoj kulturi 6. stoljeća.¹⁵⁷ Spone u obliku konja, dvo i troprega s pticom raširene su na istočnoalpskom području i oko sjev. Jadrana, u venetskoj, svetolucijskoj, istarskoj i dolenskoj kulturi, a nastali su iz ranijih predaja i ital-skih utjecaja.¹⁵⁸ Koštani konjanik iz groba 12 u Nesakciju (T. XII, 18) vjerojatno je uvezen iz Italije, kao i isti primjerak iz Vača u Sloveniji.¹⁵⁹ Likovi ptica i konja česti su u Istri, najčešći kao privjesci i dijelovi drugih predmeta, kao i na nekim drugim područjima, osobito u dolenskoj i japodskoj kulturi. U Istri se oni javljaju i u drugim tehnikama, kao na keramici i metalnim predmetima, u ranijoj predaji, a njihovo plastično oblikovanje izazvano je grčko-italskim utjecajima. Brončane ručice žezla s ptičjim i konjskim likovima iz Nesakcija (T. XII, 23), pa možda jedan iz Kringe vjerojatno su nastali pod utjecajem villanova kulture iz srednje Italije, gdje se nalaze slični raniji primjerci.¹⁶⁰ Posebnih je svojstava zemljani kipić žene iz Picuga, koji vjerojatno kao stara predaja označava božanstvo plodnosti.¹⁶¹ Izuzetni su nalazi i četiri vrlo sumarno izrađene krupne zemljane glave ili lika ovna iz Kringe, Nesakcija i Pule, što su najvjerojatnije završni dijelovi prijeklada (pećnjaka), kakvi su isti poznati u venetskoj kulturi,¹⁶² ali sličnih ima i u drugim kulturama. Jedna posuda iz Nesakcija, ukrašena nizom životinjskih likova po ramenu i poklopcu, uvoz je iz Etrurije.¹⁶³ Ljudski likovi u ostavi iz Redipuglie (T. XVI, 9—11) najvjerojatnije su uvezeni iz Picenuma.¹⁶⁴

Sveukupna istarska plastika ima određene posebnosti, iako je najuže vezana uz sjevernojadransko i istočnoalpsko područje. Znatno se razlikuje od ostalih skupina na našem primorju. Ponešto se dodiruje s liburnskom skupinom. Ima više sličnosti s japodskom skupinom, osobito po čestoj pojavi konja i ptica. Ipak je mnogo više vezana sa svetolucijskom i kulturama u jugoist. Sloveniji. Veliki dio te plastike nastao je u Istri pod italiskim utjecajem, u međusobnoj razmjeni oko sjevernog Jadrana, ali bez sumnje vezan uz domaće vjerske nazore.

¹⁵⁷ J. Mladin, 1980, str. 189, sl. 2, br. 5; A. Amoroso, 1889, T. VII, 19; A. Stipčević, 1981, str. 88 i d., T. XXVI, 1; F. Starč, 1970, str. 13 i d., T. II, 7, III, IV; D. Lollini, »Sintesi della civiltà picena«, *Jadranska obala u protohist.*, Zagreb 1976, T. VI, 21; Ista. »La civiltà picena«, *Popoli e civiltà dell'Italia antica*, 5, Roma 1977, sl. 7.

¹⁵⁸ Usp. sp. dj. u bilj. 121; A. Stipčević, 1981, T. XXII, 3.

¹⁵⁹ A. Pusehi, 1905, str. 115, sl. 93; J. Mladin, 1980, str. 193, T. I, 7; A. Stipčević, 1981, T. XXII, 4; F. Starč, *Vače*, Ljubljana 1955, str. 56, T. LXXV, 23.

¹⁶⁰ Usp. sp. dj. u bilj. 120; A. Stipčević, 1981, T. XIX, 4.

¹⁶¹ J. Mladin, 1980, sl. 2, br. 4.

¹⁶² J. Mladin, 1980, str. 187 i d., sl. 1, br. 1—3, T. I, 1—3; K. Mihovilić 1985, str. 44—45, br. 98, 97; usp. npr. G. Fogolari, sp. dj. u bilj. 117, T. 89, br. 1, T. 109, br. 1.

¹⁶³ A. Stipčević, 1983, T. 71; K. Mihovilić 1985, sl. na str. 42, br. 74.

¹⁶⁴ Usp. sp. dj. u bilj. 126.

Obredi i vjerovanja, osim sahranjivanja pokojnika, slabije su poznati. Neki oblici mogu se naslutiti prema umjetničkim izrađevinama, a osobito po ranijim predajama i tragovima u rimsko doba, u prvom redu po natpisima i spomenicima s imenima pojedinih domaćih božanstava koja su se zadržala i nakon rimske prevlasti, ili su se izjednačila s rimskim božanstvima slična značenja, ili su dobila rimsko, službeno tumačenje, a zadržala domaći uz odgovarajući rimski naziv. Većinom su to ženska božanstva, slično kao u Liburna, što je svakako starija, vjerojatno predindoeuropska predaja s tragovima matrijarhata.

Tako su poznata imena domaće božice vjetra — bure *Boria*, zatim *Eia* ili *Heia*, kao u Liburna, izjednačena s *Bona Dea*, zatim *Ica* — božanstvo izvora, a možda i plodnosti, pa *Iria* izjednačena s *Venerom*, *Sentona*, *Trita*, *Seixomnia Leucitica*, *Nebres* i muško božanstvo *Melosocus*, a bio je raširen i kult *Silvana*, vjerojatno u vezi sa starijim općeilirskim božanstvom zaštitnikom šuma, pastira i stoke. Neka su od tih božanstava bila raširena i na liburnskom području, kao *Ica*, *Eia*, *Sentona*, *Iria*, samo nije jasno jesu li to bila zajednička božanstva ili su proširena s jednoga na drugo područje u rimsko doba.¹⁶⁵

Svetišta tih božanstava nisu sigurnije poznata, osim jednoga posvećenog božici *Bona dea* u Trstu i drugoga u blizini, kao i neka svetišta *Silvana*, ali nema dokaza da ta svetišta potječu iz predrimskog doba. Možda se nalaze na položaju ranijeg svetišta. Jedno svetište iz 6. st. svakako je postojalo u Nesakciju jer su u njemu bili krupni kameni kipovi božanstava, možda ispod kasnijega rimskog hrama, a tragovi vjerojatnog ranijeg sličnog svetišta otkriveni su ispod rimskoga hrama u Poreču.¹⁶⁶ Kipiči iz Redipuglie vjerojatno imaju zavjetnu namjenu, slično kao u venetskim svetištima, pa je moguće da je i tu bilo takvo svetište.¹⁶⁷

Na obrede i vjerovanja iz prapovijesti, iako nisu sačuvana imena ni pisani podaci, ukazuju kameni kipovi konjanika, žene s djetetom i golih muškaraca iz Nesakcija, pa dvoglav iz Pule. U kipu žene s djetetom (T. XV, 4) najvjerojatnije je prikazana božica plodnosti — Velika majka, možda *Iria*, a u liku konjanika (T. XV, 4) neko okonjeno božanstvo, poznato u raznim oblicima na nekim ilirskim ili drugim područjima, kao *Medaur* vjerojatno božanstvo zdravlja, ili bog rata u južnih Ilira. Vjerojatno su upravo ta Božanstva u Nesakciju imala zajedničko histarsko svetište. S tim kipovima stilski se potpuno povezuje dvoglavi lik iz Pule (T. XV, 1). Možda i to prikazuje neko domaće božanstvo, oblikovano pod grčkim (*Hermes* ili *Dioskuri*) ili kasnije keltskim utjecajem, što nije sigurno.

S božicom plodnosti, osim spomenutih, mogu se donekle povezati i brončani plošni stilizirani ženski lik iz Picuga (T. XII, 22), poput onih

¹⁶⁵ O tome usp.: R. Battaglia, 1956; A. Degrassi, 1970; A. Stipčević, 1981, str. 64—65; V. Jurkić, 1965; pa sp. dj. u bilj. 29, 114.

¹⁶⁶ Usp. sp. dj. u bilj. 29 i 114; A. Stipčević, 1981, str. 90—93.

¹⁶⁷ Usp. bilj. 126.

u ist. Sloveniji ili sličnih u Japoda i Liburna, u 6. i 5. st., ili još bolje zemljani kipić također iz Picuga, što je vrlo stara predaja još iz mlađega kamenog doba, samo što se u željez. doba nisu tako često radili od zemlje. Lik konjanika prikazuje i jedan koštani kipić iz groba 12 u Nesakciju (T. XII, 18), ali je teško ustanoviti ima li isto značenje kao i krupni kameni kip.

Izvjeseo vjersko značenje imaju ukrasni uzorci krugova i barskih ptica, osobito na brončanim posudama, koji su povezani s obožavanjem sunca i smatraju se znakovima sunca, odnosno sunčanim kolima, kao sunčanim božanstvom, što je predaja iz kulture groblja sa žarama, iako ima i starijih predaja.¹⁶⁸ Kao vjerski znakovi sunca u Istri su osobito česti uzorci svastike (dvokuke) (T. XIII, 1, 2, XIV, 7), pa vjerojatno i S uzorak (jednokuka) (T. XIV, 1), zatim zavojnice (spirale) i meandri, pogotovo na kamenim grobnim pločama i zemljanim posudama, što je prastara i općeraširena predaja još iz mlađega kamenog doba. I sama riječ *svastika* u staroindijskom jeziku, sanskritu, je znak svjetla, sreće i radosti, izjednačena sa znakom sunca, kad su joj krakovi okrenuti u smjeru kretanja sunca, kao na narukvicama i drugoj građi iz Istre (T. X, 9, VII, 13, XIII, 1, 2, 6). Ali, kad su joj krakovi okrenuti obratno od kretanja sunca, naziva se *suavastika* i tada je ona znak smrti. A upravo tako se ona javlja na grobnim pločama u Istri (T. XIV, 7). Isto tako spirala i mendar, kao isti, samo zaobljeni ili povezani, znak sunca označavaju i zagrobni — podzemni život.¹⁶⁹

Jesu li i brojni brončani kipići konja i ptica iz Istre imali neko određeno obredno ili vjersko značenje, teško je dokazati, ali je to moguće, pogotovo kao magijski zaštitni znak.

Mala količina likovnih predstava histarskih božanstava označava pomanjkanje njihovih očovječenih oblika, što je opća pojava u prapovijesti, ili, s druge strane, pod grčko-italskim utjecajem, tek početak oblikovanja personificiranih božanstava, jer su vjerovanja na našem području sve do kraja prapovijesti ostala u okviru prirodnih pojava i simboličkih predodžbi.

Određeni obredi pojavljuju se i u ukrasnim prizorima na brončanim posudama. Dijelom su oni vezani uz posmrtnu svečanost, igre, gozbe i slično, ali u njima ima i drugih vjerskih svojstava (T. XI, 12—14).

Prijekladni sa završecima u obliku ovnujskih glava također imaju obredno značenje jer su povezani s ognjištem kao središtem kućnih bogova (*Lari*), kojima su, npr. Rimljani, žrtvovali ovnove.¹⁷⁰ Lik pijetla,

¹⁶⁸ O tome šire vidi u A. Stipčević, 1981, str. 23—30, karta 3.

¹⁶⁹ O tome šire vidi u A. Stipčević, 1981, str. 10—12, 18—21, karta 1, 2, T. VII, 1, 2, 6, 7; Isti, »Kukasti križ (svastika, crux gammata) kod starih Ilira«, *Gjurmime albanologjike*, 1—2, Prishtine 1970, str. 118—119, sl. 4 a, b; J. Mladin, 1964, T. I, II, 1 dr.

¹⁷⁰ Usp. bilj. 162; A. Stipčević, 1981, str. 29—30.

čest u Istri (T. XVI, 12, 13), obično je bio povezan s obredima oko obožavanja sunca, ali je bio i zaštitni znak — amulet ili apotropej.¹⁷¹

Po svemu, vjerovanja Histra temeljila su se u prvom redu na obožavanju sunca i plodnosti, ali su vrlo izraziti i posmrtni znakovi i obredi. U Istri su pojedini od tih obrednih znakova mnogo izraženiji i češći nego u bilo kojem drugom kraju i kulturi naše zemlje, osobito uzorci spirale, meandra i svastike, pa ljudski likovi, naročito u kamenu, ali su česti i likovi konja, ptica i pijetla.

Histri su u željezno doba, po svemu, složena, šira, povezana i uređena narodnosna zajednica ili poseban narod, jer nastanjuju omeđen prostor i posjeduju posebna zajednička osnovna svojstva s postupnim razvojem. Narodnosno su se neprekidno razvijali kroz čitavo željezno doba, miješanjem ranijih žitelja iz brončanoga doba i novih doseljenika iz kulture groblja sa žarama, s novim obilježjima. Rimski pisac Plinije Stariji još u 1. st. spominje da na prostoru Histra, između Pule i Trsta (*»a Pola ad Tergestis«*) ima više narodnosnih zajednica (*populi*) i izričito navodi: *Menoncaleni, Fecusses, Subocrini* i *Catali*, a u natpisima se spominju i *Rundictes*.¹⁷² Vjerojatno su to bile plemenske ili rodovske zajednice koje su obuhvaćale po veći broj prostornih ili općinskih zajednica (*civitates*), svaka sa središnjim gradinskim naseljem (*oppidum*). Slično su bili okupljeni i Liburni, samo je njihov savez od nekoliko plemenskih zajednica, već ranije, do 4. st., prerastao u jedinstvenu narodnosnu zajednicu. Po tome, moguće je da su Histri duže od Liburna živjeli u obliku plemenskog ili rodovskog saveza, sve do rimske prevlasti, slično kao i Dalmati, iako su vjerojatno već mnogo ranije, kad se spominju kao narod, bili uređeni i kao savez područnih — općinskih zajednica ili »gradskih državnica«, pod vodstvom predstavnika ili prvaka (*principes*) zajednica, s vrhovnim poglavarom (*rex*) u saveznom (svehistarskom) središtu *Nesactium*. Izvjesne mjesne razlike u kulturi užih predjela u Istri možda dijelom odražavaju upravo spomenutu plemensku podjelu, što još valja bolje osvijetliti arheološkom građom, pa pokušati i odrediti njihov prostor. Pri tome mogu pomoći i jezični ostaci jer i oni očituju mjesne razlike. Sve to ukazuje i na sve veću društvenu podjelu i nejednakost, odnosno jasno izdvajanje povlaštenih pojedinaca i obitelji ili mjesne aristokracije, jer se, prema izvorima, uočava postojanje nasljednoga prava u izboru prvaka. Ali, nisu samo to bili uzroci raslojavanja, već, kao i drugdje, razvoj i usmjeravanje gospodarstva i narodne zajednice. gomilanjem povlastica i imetka u rukama manjega dijela zajednice, što se posebno očituje u razlikama grobnih priloga i u uređenju grobova.

Život se odvijao najvjerojatnije po manjim obiteljima od užih srodnika, što osobito svjedoči način stanovanja i sahranjivanja pokoj-

¹⁷¹ A. Stipčević, 1981, str. 66—67, T. XXXVI, 11.

¹⁷² O tome šire v. u: S. Čače, 1979, str. 87, 90—91; usp. i A. Degrassi, 1954, str. 88—90; B. Lonza, 1977, str. 164; Plinij, *Naturalis Historia*, III, 33.

nika, jer u obiteljskim grobnim prostorima (*cela*) nalazi se do 8 grobova, slično kao i kod Liburna prema nadgrobnim natpisima još u rano rimsko doba. U isti grob sahranjivala se samo uža rodbina, što potvrđuju i pojedini raniji grobovi helenističke vrste. Nema sumnje da su i kod Histra postojali širi oblici srodničkoga ili rodovskoga okupljanja, samo nisu još šire istraženi.

Istarska kultura, iako uglavnom pod stalnim većim ili manjim stranim utjecajima i u stalnom kulturnom i gospodarskom prožimanju sa širim susjednim krajevima, kroz čitavo željezno doba razvijala je i čuvala domaće posebnosti, pa u određenim vidovima razvila vlastita svojstva kulture, dijelom iznimna i neponovljiva u prapovijesti naše zemlje, osobito od 7. do 4. st.

Mnoga svojstva istarske kulture željeznoga doba, ili pojave baštinjene u Istri od ranije, kao i u drugim krajevima naše zemlje, nisu nestala s njihovim narodnosnim izumiranjem. Dobrim dijelom su prenijeta u rimsko doba, pa u kulturu hrvatskoga i slovenskoga življa, neka čvrsto ugrađena traju do danas, od imena Istre, brojnih imena mjesta, položaja i predjela, pojedinih oblika običaja, načina života i gospodarenja, sprava za rad, zanata i drugih pojava. Time su Histri imali značajnoga udjela u postanku i razvoju današnje kulture toga kraja i naše cjelokupne narodne kulture.

Iz svega se nameću osnovni zadaci u daljnjem istraživanju željeznoga doba u Istri i istarske kulturne skupine:

- kartirati sva gradinska naselja i izraditi njihovu potpunu kartu s potanjim opisom i osnovnim podacima;
- zaokruženo istražiti skupinu gradina na jednom zemljopisno izdvojenom užem prostoru, možda jednu cijelu općinsku zajednicu, s izradom geodetskoga tlorisa izrazitijih gradina i s pokusnim iskapanjem naseljenih gradina, kako bi se dobila vjerna slika njihova postanka, razvoja i starosti, njihovim odnosima i namjenom, tehnikom i fazama gradnje bedema, pa stratigrafskim slijedom i svojstvima kulture u njima;
- potanje obraditi rezultate tih istraživanja,
- cjelovitije i svestrano istražiti jedno ili više groblja, primjenom najnovijih metoda, kako bi se i u njima dobio stratigrafski razvoj cijeloga željeznog doba, s potanjim oblicima i svojstvima obreda sahranjivanja;
- suvremeno i cjelovito, osobito kataloški, obraditi pojedina značajnija dosad istražena groblja, kao iz Nesakcija, Pule i Picuga;
- napisati opširniju povijest Histra i njihove kulture.

VAŽNIJA DJELA I RADOVI O ISTARSKOJ KULTURI

- Alföldy G., »Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatien«, *Beiträge zur Namenforschung*, 15, Heidelberg 1964.
- Amoroso A., »I castellieri istriani e la necropoli di Vermo presso Pisino«, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e storia patria*, I, Parenzo 1885.
- Amoroso A., »Le necropoli preistoriche dei Pizzughi«, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e storia patria*, V, Parenzo 1889.
- Andreolotti S. — Stradi F., »Nuovi castellieri e stazioni dell'età dei metalli individuati nel territorio triestino«, *Atti e mem. Commis. Grotte E. Boegan*, IV, Trieste 1964.
- Bačić B., »Ilirsko žarno groblje u Kaštelu kraj Buja«, *Jadranski zbornik*, II, Rijeka — Pula 1957.
- Bačić B., »Novi ilirski žarni grobovi u Puli«, *Jadranski zbornik*, III, Rijeka — Pula 1958.
- Bačić B., »Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri«, *Adriatica praehist. et antiqua. Zbornik posv. G. Novaku*, Zagreb 1970.
- Bačić B. — Mlakar Š. — Marušić B., *Arheološki muzej Istre Pula*, Pula 1978.
- Bandelli G., »La questione dei Castellieri«, *Atti del Centro di ricerche storiche*, VII, Rovinj 1976—77.
- Bandelli G., »La guerra istriaca del 221 a. C. e la spedizione romana alpina del 220 a. C.«, *Quaderni di filologia classica*, 1, Roma 1978.
- Batović Š., »Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali«, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, LXVIII, Split 1966 (1973).
- Batović Š., *Apulska keramika na istočnoj jadranskoj obali — Ceramica apula con ornamenti geometrici sulla costa orientale dell' Adriatico*, Zadar 1972.
- Batović Š., »Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell' età del ferro«, *Jadranska obala u protohistoriji. Simp. održan u Dubrovniku 1972*, Zagreb 1976.
- Batović Š., »Problemi kulture željeznoga doba na istočnoj jadranskoj obali«, *Materijali Saveza arh. društava Jug.*, XII, Zadar 1976a.
- Batović Š., »Uvod u željezno doba na našem primorju«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 18, Zadar 1979.
- Batović Š., »L'età del bronzo recente sulla costa orientale dell'Adriatico«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XVIII, 18, Sarajevo 1980.
- Batović Š., »Kultura starih Liburna«, *Dometi*, XV, 12, Rijeka 1982.
- Batović Š., »Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju«, *Praistorija jug. zemalja*, IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983.
- Batović Š., »Problèmes de l'âge du fer dans la région balkano-adriatique«, *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, Taranto 1983a.
- Batović Š., »Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte orientale de l'Adriatique«, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, 77 (Disp. Salonitanae — II), Split 1984.
- Battaglia R., »Ricerche paleontologiche e folkloristiche sulla casa istriana primitiva«, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e storia patria*, XXVIII, Parenzo 1926.
- Battaglia R., »Oggetti preistorici del Castelliere di S. Canziano del Timavo«, *Bull. di paleont. italiana*, XLVI, Roma 1926a.

- Battaglia R., »Il Castelliere di Monte Boncastel nell'Istria meridionale«, *Universo*, IX, 9, Firenze 1928.
- Battaglia R., »Resti umani scheletrici di S. Canziano«, *Atti del Museo civico di storia naturale*, XIII, 9, Trieste 1939.
- Battaglia R., »Indagini sull'età dei resti umani rinvenuti nelle caverne e nel Castelliere di San Canziano del Timavo«, *Atti del Museo civico di storia naturale*, 15, 1, Trieste 1942.
- Battaglia R., »Le civiltà preromane della Venezia Giulia e le prime immigrazioni slave«, *La Venezia Giulia terra d'Italia*, Venezia 1946.
- Battaglia R., »Il popolamento e le stirpi etniche della Venezia Giulia«, *Riv. di scienze preistoriche*, I, Firenze 1946a.
- Battaglia R., »Riti, culti e divinità delle genti paleovenete«, *Boll. del Museo civico di Padova*, XLIV, Padova 1956.
- Battaglia R., »I castellieri della Venezia Giulia«, *Meraviglie del passato*, Milano 1958.
- Benussi B., »Saggio d'una storia dell'Istria dai primi tempi sino all'epoca della dominazione romana«, *Atti dell'I. R. Ginnasio sup. di Capodistria*, 1872.
- Benussi B., »L'Istria sino ad Augusto«, *Archeografo triestino*, n. s. 8, Trieste 1881—2; 9, 1882; 10, 1884; 11, 1885 (= Trieste 1888).
- Benussi B., *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trieste 1924.
- Bersa J., »Preistorijski odnošaji Istrije i Dalmacije prema Italiji i Grčkoj«, *Glasnik Matice dalmatinske*, 3, Zadar 1903—4.
- Boltin-Tome E., »Poročilo o raziskovanjih na srednjem prečnem nasipu Kaštelirja pri Dvorah nad Izolo«, *Arh. vestnik*, 18, Ljubljana 1967.
- Braccesi L., *Grecità adriatica*, Bologna 1971.
- Braccesi L., »Ancora su problemi adriatici: conferme archeologiche«, *Athenaeum*, 52, Pavia 1974, fasc. 3—4.
- Bravar G., »La civiltà istriana prima della romanizzazione«, *Histria*, Trieste 1972.
- Burton R. F., »Notes on the castellieri or prehistoric ruins of the Istrian peninsula«, *Journ. Anthr.*, London 1874.
- Burton R. F., *Note sopra i castellieri o rovine preistoriche della penisola istrana*, Capodistria 1877. (= Trieste 1970. — pretisak).
- Cannarella D., *Il Carso e la sua preistoria*, Trieste 1959.
- Cannarella D., *Il Carso*, Trieste 1968.
- Cannarella D., *Guida del Carso triestino*, Trieste 1975.
- Cardarelli A. i dr., »Castellieri nel Carso e nell'Istria: Cronologia degli insediamenti fra media età del bronzo e prima età del ferro«, *Preist. del Caput Adriae*, Trieste 1983.
- Carli G. R., *Delle antichità italiane*, Milano 1788—1790, vol. I—IV.
- Càssola F., »La politica romana nell'alto Adriatico«, *Aquileia e l'alto Adriatico*, 2, Aquileia e l'Istria, Udine 1972, str. 43—63.
- Cumin G., »La preistoria nella Venezia Giulia«, *Archivio per l'antrop.*, 45, Firenze 1915.
- Čače S., »Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 18, Zadar 1979.
- Čović B., »Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i njenom zaleđu«, *Simpozijum Duhovna kultura Ilira, održan u Herceg-Novom 1982*, Sarajevo 1984.

- Čović B. — Gabrovec S., *Âge du fer, Epoque préhist. et protohist. en Yougoslavie*, Beograd 1971.
- Defranceschi C., »L'archeologia dell'Istria e i suoi cultori«, *Archeografo triestino*, S. IV, XVII—XIX, Trieste 1952—3.
- Degrassi A., »Ricerche sui limiti della Giapidia«, *Archeografo triestino*, 15, 1929—30.
- Degrassi A., »La rappresentazione dell'Istria nella Tabula Peutingeriana«, *Bull. d. Museo dell'Impero Romano*, X, Roma 1939. (*Bull. Com. arch. Roma*, LXVII, 1939.).
- Degrassi A., *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, Bern 1954.
- Degrassi A., »Culti dell'Istria preromana e romana«, *Adriatica praehist. et antiqua. Zbornik posv. G. Novaku*, Zagreb 1970.
- Dell H. J., »Demetrius of Pharos and the Istrian War«, *Historia*, 19, 1, Wiesbaden 1970.
- Doria M., »Toponomastica preromana dell'alto Adriatico«, *Aquileia e l'alto Adriatico*, 2, *Aquileia e l'Istria*, Udine 1972, str. 17—42.
- Duhn F. — Messerschmidt F., *Italische Gräberkunde*, Heidelberg 1939.
- Dukat Z. — Mirnik I., »Pre-Roman coinage on the territory of modern Yougoslavia«, *Bull. Inst. Arch.*, 13, London 1976.
- Fischer J., »Die vorrömischen Skulpturen von Nesactium«, *Hamburger Beiträge zur Arch.*, 11, 1984.
- Forlati Tamaro B., »A proposito di alcune sculture di Nesazio«, *Bull. di paletn. italiana*, 48, Roma 1925.
- Forlati Tamaro B., *Il R. Museo dell'Istria in Pola*, Parenzo 1930.
- Forlati Tamaro B., *Pola*, Padova 1971.
- Frey O. — H., *Die Entstehung der Situlenkunst*, Berlin 1969.
- Gabrovec S., »Problem severozahodnega področja Ilirov«, *Simp. o teritor. i hronol. razgraničenju Ilira u praist. doba*, Sarajevo 1964.
- Gabrovec S., »Dvozankaste ločne fibule«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, VIII, 6, Sarajevo 1970.
- Gabrovec S., »Jugoistočnoalpska regija, kasno brončano doba«, *Praistorija jugosl. zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo 1983.
- Gatti S. — Petitti P., »Appunti di cronologia e aspetti rituali nelle necropoli istriane del bronzo finale e dell'età del ferro«, *Archeologia materiali e problemi I, Il bronzo finale in Italia*, Bari 1980.
- Ghirardini G., »La Venezia Giulia agli albori della storia«, *Mem. storiche forogiul.*, 18, Udine 1922. (= *Annuario della R. Univer. di Bologna*, Bologna 1918—20).
- Glogović D., »Nalazi geometrijske keramike iz Daunije na području Istre«, *Histria arch.*, 10, 1, Pula 1979.
- Gnirs A., »Das Gebiet der Halbinsel Istriens in der antiken Ueberlieferung«, *Programma della scuola r. inf. d. i. e r. Marina di guerra in Pola*, 1901—2.
- Gnirs A., »Eine vorrömische Nekropole innerhalb der Mauer des antiken Pola«, *Jahrbuch Zentral-Komm.*, N. F. I, Wien 1903.
- Gnirs A., »Vorrömische und römische Funde nächst der Porta gemina in Pola«, *Mitt. der Zentral-Komm. zur Erforsch. u. Erhal. der Baudenkmale*, III, F. 5, Wien 1906.
- Gnirs A., *Pola, Ein Führer durch die antiken Baudenkmäler und Sammlungen*, Wien 1915.
- Gnirs A., *Istria praeromana*, Karlsbad 1925.

- Gorini G., »Ripostigli di monete romane in Istria«, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e storia patria*, n. s. XVIII, Venezia 1970.
- Gorini G., »La collezione di monete d'oro della Società istriana di archeologia e storia patria«, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e st. patria*, n. s. XXII, Venezia 1974.
- Gorlato L., »Note sull'insediamento umano nella penisola istriana«, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e storia patria*, n. s. XV, Venezia 1967.
- Grilli A., »Livio e i Romani in Istria nel 178 av. Cr.«, *Rend. d. Istituto Lombardo*, 110, Milano 1976.
- Guštin M., »Kronologija notranjske skupine«, *Arh. vestnik*, XXIV, Ljubljana 1975.
- Guštin M., *Notranjska. K začetkom železne dobe na severnem Jadranu*. Ljubljana 1979.
- Gutscher H., »Vor — und frühgeschichtliche Beziehungen Istriens und Dalmatiens, Italien und Griechenland«, *Jahresber. des k. k., II. Staats-Gymnasiums in Graz* 34, Graz 1903.
- Hoernes M., »Der Castellier San Martino di Torre«, *Mitt. Anthropol. Gesellschaft*, 24 (N. F. 14), Wien 1894.
- Hoernes M., »Ausgrabungen auf dem Castellier von Villanova am Quieto in Istrien«, *Mitt. Anthropol. Gesellschaft*, 24 (N. F. 14), Wien 1894.
- Hoernes M., »Altertümer von Nesaktium«, *Jahresh. des Oesterr. Arch. Instit. in Wien*, VI, Wien 1903.
- Hoernes M., »Die prähistorische Nekropole von Nesaktium«, *Jahrbuch der Zentral-Komm. zur Erforsch. u. Erhal. der Baudenkmale*, N. F. 3, Wien 1905.
- Jokl N., »Istroj, Histri«, u M. Ebert: *Reallexikon der Vorgeschichte*, 6, Berlin 1926.
- Jurkić V., »Autohtoni kultovi u odnosu prema helenističkoj i grčko-rimskoj religiji u antičkoj Istri«, *Jadranski zbornik*, 12, Pula — Rijeka 1985.
- Jurkić V. — M., »Boris Bačić«, *Pazinski memorijal*, 7, Pazin 1977.
- Karg A., »Die Ortsnamen der antiken Venetien und Istrien«, *Wörter und Sachen*, XXII, Heidelberg 1941—2.
- Katičić R., »Suвременa istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija«, *Simp. o terit. i hronol. razgraničenju Ilira u praist. doba*, Sarajevo 1964.
- Katičić R., »Die einheimische Namengebung von Ig«, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, VI, 4, Sarajevo 1968.
- Katičić R., *Ancient Languages of the Balkans*, Hague — Paris 1976.
- Kilian K., »Beziehungen zwischen Unteritalien und der westlichen Balkanhalbinsel während der frühen Eisenzeit«, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, LXVIII, Split 1966 (1973).
- Kirigin B., »Tipovi helenističkih posuda na tlu Jugoslavije«, *Kelti — Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Ljubljana 1984 (1983).
- Kozličić M., »Ptolomejevo viđenje istočne obale Jadrana«, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, LXXIV, Split 1980.
- Križman M., *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula — Rijeka 1979.
- Kučar V., »Prahistorijska nekropola Beram«, *Histria arch.*, 10, 1, Pula 1979.
- Lisičar P., »Cenni sulla ceramica antica«, *Arch. jugoslavica*, XIV, Beograd 1973.
- Lisičar P., »Bilješke o grčkoj keramici s naših prijadranskih nalazišta«, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 14—15, Zadar 1976.

- Lonza B., »Studio preliminare sul castelliere di Monrupino«, *Atti della Soc. per la preist. e protost. della Regione Friuli — Venezia Giulia*, 1, Trieste 1970—72.
- Lonza B., *Il villaggio protoveneto presso Cattinara e Guida alla preistoria di Trieste*, Trieste 1973.
- Lonza B., *Appunti sui castelli dell'Istria e della provincia di Trieste*, Pisa 1977.
- Lucke W. — Frey O. — H., »Die Situla in Providence (Rode Island)«, *Röm.-germ. Forschungen*, 26, Berlin 1962.
- Mansuelli G. A., »Ancora sui problemi dell' 'Arte delle situle'«, *Situla*, 14/15, I. *Kastelic dicata*, Ljubljana 1974.
- Marchesetti C., »La necropoli di Vermo presso Pisino nell'Istria«, *Boll. d. Soc. adriatica di sc. naturali in Trieste*, VIII, I, Trieste 1883.
- Marchesetti C., »Di alcune antichità scoperte a Vermo presso Pisino d' Istria«, *Archeografo triestino*, n. s. 10, Trieste 1884.
- Marchesetti C., *I castelli preistorici di Trieste e della Regione Giulia*, Trieste 1903, 206 str., 23 table.
- Marchesetti C., »I nostri proavi«, *Boll. d. Soc. adriatica di sc. naturali in Trieste*, 23, Trieste 1907.
- Marchesetti C., »Le prische civiltà della Venezia Giulia«, *Atti d. Soc. ital. per il progresso delle scienze*, XI riun., Trieste 1921.
- Masseli Scotti F., »Cattinara (Colle della Chiusa), Scavi 1977—1978«, *Atti e mem. d. Soc. istrana di arch. e storia patria*, n. s. XXVI (LXXXVIII), Venezia 1978.
- Masseli Scotti F., »Primi risultati sullo scavo di Cattinara ed i castelli triestini nell'età del ferro«, *Atti d. Soc. per la preist. e protost. d. Regione Friuli — Venezia Giulia*, IV, Pisa 1983.
- Masseli Scotti F., »Il bronzo finale e il I ferro a Cattinara«, *Atti dei Civici Musei di storia ed arte di Trieste*, 12, Trieste 1981.
- Mayer A., *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien 1957; II, 1959.
- Menke M., »Brandopferplatz auf der Kastelliernekropole von Pula, Istrien«, *Germania*, 48, Berlin 1970, 1—2.
- Merhart G. v., »Studien über einigen Gattungen von Bronzegefäßen«, *Festschrift des Röm.-germ. Zentralmuseums*, II, Mainz 1952.
- Merhart G. v., *Hallstatt und Italien*, Mainz 1969.
- Mihovilić K., »Nekropola Gradine iznad Limskog kanala«, *Histria arch.*, III, 2, Pula 1972.
- Mihovilić K., »Gradina Punta Kašteja kod Medulina«, *Histria arch.*, 10, 1, Pula 1979.
- Mihovilić K., »Brončane lepeze iz istarskih željeznodobnih nekropola«, *Situla*, 20/21 (zbornik posv. S. Gabrovecu), Ljubljana 1980.
- Mihovilić K., *Novija istraživanja Istre*, Pula 1982.
- Mihovilić K., *Prapovijesna naselja i nekropole*, *Arheol. baština Istre*, Pula 1983, kat. izložbe 16.
- Mihovilić K., *Prahistorijski Nezakcij, Nesactium — Vizače*, Pula 1983a, kat. 12.
- Mihovilić K., »Nezakcij, Novi podaci o željeznodobnoj nekropoli (Nesazio: Nuovi dati sulla necropoli dell'età del ferro)«, *Atti dei Civici Musei di storia ed arte di Trieste*, XIII, 1, 1983b.
- Mihovilić K., *Histri. Kelti — Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jug.*, Ljubljana 1984 (1983).

- Mihovilić K., *Histri i Etruščani — Histri ed Etruschi*, Pula 1986.
- Mihovilić K., »Istra u prapovijesti«, *Arh. i umjetnost Istre*, Pula 1986a.
- Mihovilić K., — Buršić-Matijašić K., *Archeologia e arte dell'Istria*, Pula 1985.
- Mirnik I., *Coin Hoards in Yugoslavia*, *British arch. Reports*, 95, Oxford 1981.
- Mladin J., *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula 1964.
- Mladin J., »Halštatska nekropola na Gradini iznad Limskeg kanala«, *Jadranski zbornik*, 7, Pula — Rijeka 1969.
- Mladin J., »Gradinska naselja u Istri«, *Istarski mozaik*, 1—2, Pula 1967.
- Mladin J., »Brončane posude i šljemovi iz Istre«, *Diadora*, 7, Zadar 1974.
- Mladin J., »Žara s natpisom iz Pule i pismenost Histra«, *Istra*, 14, Pula 1976.
- Mladin J., »Histri i Liburni«, *Istra*, 16, Pula 1978.
- Mladin J., »Sitna prapovijesna plastika u Arheološkom muzeju Istre u Puli«, *Diadora*, 9, Zadar 1980.
- Mlakar Š., *Brioni*, Pula 1971.
- Moretti M. i dr., »I castelleri di Nivize, Monte Grisa, Ponte S. Quirino«, *Atti dei Civici Musei di storia ed arte*, II, Trieste 1978, str. 9—40.
- Moser K., *Aufdeckung des prähistorischen Graeberfelds bei Vermo unweit Pisino in Istrien*, VII. Bericht praehist. Commission der K. Akademie d. Wiss., Wien 1884.
- Moser K., *Bericht über die Nekropole von Vermo nächst Mitterburg (Pisino) in Istrien*, 7. Bericht d. Prähistorische Commision d. Akademie d. Wissen., 1. Abt., 89, Wien 1884a.
- Moser K., »Funde aus Castelvenere in Istrien«, *Mitth. Anth. Gesellschaft Wien*, 36 (III. F., 6), Wien 1906, Sitzungber.
- Novak G., *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije*, *Supl. Bull. di arch. e storia dalmata*, XXXVIII, 1915, Zagreb 1918.
- Novak G., »Stari Grci na Jadranskom moru«, *Rad Jug. akademije zn. i umjet.*, 322, Zagreb 1961.
- Orsi P., »Sopra le recenti scoperte nell'Istria e nelle Alpi Giulie«, *Bull. di paleon. italiana*, XI, Parma 1885.
- Orsi P., »Scoperte archeologiche nell'Istria«, *Bull. d. Ist. di corrispondenza arch.*, 2, Roma 1885a.
- Peretti A., »Teopompo e Pseudo-Scilace«, *Studi classici e orientali*, XII, Pisa 1963.
- Peroni R., »La 'koine' adriatica e il suo processo di formazione«, *Jadranska obala u protohistoriji. Simp. održan u Dubrovniku 1972*, Zagreb 1976.
- Peroni R. i dr., »L'età del ferro«, *Preist. del Caput Adriae*, Trieste 1983.
- Pervanoglu P., »Gli Istri«, *Archeografo triestino*, n. s. VI, Trieste 1879—80.
- Pervanoglu P., »L'Istria prima dei Romani«, *Archeografo triestino*, n. s. IX, Trieste 1882.
- Petru P., »Arheološka obdobja v Sloveniji«, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979.
- Preistoria del Caput Adriae*, Trieste 1983.
- Puschi A., »Il sepolcreto di tipo atestino di Nesazio nell'Istria«, *Atti del Congresso intern. di sc. storiche*, V, Roma 1904.

- Puschi A., »La necropoli preromana di Nesazio«, *Nesazio — Pola, vol. unico d. Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e storia patria*, XXII, Parenzo 1905.
- Puschi A., »I castellieri della Venezia Giulia«, *Boll. dell'Assoc. arch. romana*, III, Roma 1913.
- Puschi A., »Nesazio, Scavi degli anni 1906, 1907 e 1908«, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e storia patria*, XXX, Parenzo 1914.
- Radmilli A. M., »Venezia Giulia e Dalmazia«, *La preist. d'Italia alla luce delle ultime scoperte*, Firenze 1963.
- Radmilli A. M., »La cultura dei castellieri«, *Aquileia e l'alto Adriatico 2, Aquileia e l'Istria*, Udine 1972, str. 7—16.
- Righi G., »La necropoli 'celtica' di S. Canziano del Carso«, *Atti dei Civici musei di storia ed arte di Trieste*, III, Trieste 1982.
- Rinaldi M. L., »Brevi note a proposito dei castellieri«, *Archeografo triestino*, ser. IV, 25—26 (74—75), Trieste 1963—64, str. 3—26.
- Rossi R., »La romanizzazione dell'Istria«, *Aquileia e l'alto Adriatico 2, Aquileia e l'Istria*, Udine 1972.
- Rubino A., *La conquista romana dell'Istria e la colonia Tergestina, Porta orientale*, 3, 1933, str. 199—242.
- Savin P., *Le origini e le evoluzioni storiche della civiltà latina e della nomenclatura locale nella Venezia Giulia*, Venezia 1918.
- Schiavuzzi B., »Relazione sugli scavi del castelliere di Altura«, *Atti del Museo civico della città di Pola*, III, Pola 1905.
- Schiavuzzi B., »La popolazione del territorio di Pola prima della conquista romana«, *Rivista di antropologia*, 23, 1919.
- Stacul G., »Il Castelliere C. Marchesetti presso Slivia nel Carso Triestino«, *Riv. di scienze preist.*, XXVII, Firenze 1972.
- Stacul G., *I castellieri di Nivize, Monte Grisa, Ponte S. Quirino*, Trieste 1978.
- Starè F., »Prazgodovinske posode iz Slovenije«, *Zbornik Fil. fakultete*, II, Ljubljana 1955.
- Starè F., »Upodobitev rojstva na pektoralu iz Ulake na Notranjskem«, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu*, 3. ser., IV, Zagreb 1970.
- Steffè G. — Vitri S. — Righi G., *La necropoli di Brežec presso S. Canziano del Carso*, Trieste 1977.
- Sticotti P., »Relazione preliminare sugli scavi di Nesazio«, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e storia patria*, XVIII, Parenzo 1902.
- Sticotti P., »Di alcuni frammenti lapidei con fregi micenei trovati a Nesazio in Istria«, *Atti del Congresso intern. di Sc. st. V*, Roma 1904.
- Sticotti P., »Scavi di Nesazio, Campagna del 1922«, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e storia patria*, XLVI, Parenzo 1934.
- Sticotti P., *Aspetti della Regione Giulia preromana e della sua romanizzazione*, Roma 1942.
- Stipčević A., *Arte degli Illiri*, Milano 1963.
- Stipčević A., »Željezno doba«, *Encikl. likovnih umjetnosti*, 4, Zagreb 1966.
- Stipčević A., *Bibliographia illyrica*, Sarajevo 1967; suppl. 1974; 1978; 1984.
- Stipčević A., *Iliri*, Zagreb 1974. (= *The Illyrians*, 1977).
- Stipčević A., *Kultni simboli kod Ilira*, Sarajevo 1981.
- Stjernquist B., »Ciste a cordoni«, *Acta arch.*, 40, No 6, Bonn — Lund 1967.

- Suić M., »Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu«, *Rad Jug. akademije*, 306, Zagreb 1955.
- Suić M., »Zapadne granice Ilira u svjetlu historijskih izvora«, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, Sarajevo 1967.
- Suić M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.
- Suran E., »Istria nella preistoria«, *Atti e mem. d. Soc. istriana di arch. e storia patria*, 70 (n. s. XVIII), Venezia 1970.
- Szombathy J., »Altertumsfunde aus Höhlen bei St. Kanzian«, *Mitt. präh. Kommission*, II, Wien 1913.
- Škiljan M., »L'Istria nella protostoria e nell'età protoantica«, *Atti del Centro di ricerche storiche Rovigno*, Trieste 1980, str. 9—73.
- Šonje A., »Prehistorijski nalazi poslije drugog svjetskog rata u Poreštini«, *Jadranski zbornik*, 6, Rijeka — Pula 1966.
- Tamaro M., *Le città e le castella dell'Istria*, Parenzo 1892.
- Teržan B., »Certoška fibula«, *Arh. vestnik*, XXVII, Ljubljana 1977.
- Tommasini G. F., »De commentari storico-geografici della provincia dell'Istria«, *Archeografo triestino*, 4, Trieste 1837.
- Tonon L., »Le necropoli di Ronchi e Redipuglia«, *Atti del Convegno »Le età del bronzo e del ferro nell'Isonzo«*, Gorizia 1976 (1979).
- Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*, Ljubljana 1962.
- Untermann J., *Die venetischen Personennamen*, Wiesbaden 1961.
- Vasić R., »Pojava velike kamene plastike kod Ilira«, *Živa antika*, 15, Skopje 1965.
- Vasić R., *Kulturne grupe gvozdenog doba u Jugoslaviji*, Beograd 1973.
- Veith G., »Die Eroberung Istriens durch die Römer in den Jahren 178 u. 177 v. Chr.«, *Streffleurs militär. Zeitschrift*, 85, 1908, Bd. 2, H. 10.
- Vierthaler A., »Sulla composizione chimica dei bronzi preistorici rinvenuti a Vermo nell'Istria«, *Boll. d. Soc. adriatica d. scienze naturali*, VIII, Trieste 1883.
- Visona P., *Aspetti della circolazione monetale in Istria*, Padova 1974—75.
- Vitri S., »La necropoli di Brežec presso S. Canziano e i suoi rapporti con i siti preistorici della valle dell'Isonzo«, *Atti del Convegno »Le età del bronzo e del ferro nell'Isonzo«*, Gorizia 1979, str. 79—95.
- Weiss J., »Histria«, Pauly — Wissowa: *Real-Encykl. der class. Altertumswiss.*, VIII, 1, Stuttgart 1913.
- Zanmarchi de'Savorgnani L., »Appunti sull'onomastica antica dell'Istria«, *Atti d. Istituto veneto d. scienze lett. arti*, 122, Venezia 1964.
- Zippel G., *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig 1877.

Sime Batović: ISTRIAN CULTURE IN THE IRON AGE

Summary

This work presents a brief summary of the culture of the Histri people during the Iron Age; a separate people, they inhabited the Istrian peninsula (named after them), or the most Northeastern part of the Eastern Adriatic coast, located between the rivers Soča, Reka and Raša, or the mountains of Kras, Čičarija and Učka. They shared borders with the Venetic, St. Lucian, Notranjsko and Liburnian culture groups. After the introductory remarks and the history of the research, the author gives a survey of the settlements, burials, pottery, bronze vessels and the development of the culture according to phases, emphasizing, in conclusion, its fundamental features and supplementing the article with the more significant literature on the topic.

In significant measure the Istrian culture has distinct and separate characteristics, different from those of the neighbouring cultures. This culture group is quite well known and research has been carried out on the graveyards but inadequately on the settlements, so that knowledge is lacking of its complete and valid stratigraphic development. The most important findings are: Vizače (Nesactium), Pula, Picući near Poreč, Beram, Gradina near Krunčiči above Lim cove, Brežec, Skocjan and others. Settlements located on elevated places, fortified by stonewall fortifications were customary for this culture; 500 of these, with rectangular stonewall houses, are known. We are acquainted with the former names of the individual settlements such as Nesactium, Polai (Pula), Tergeste (Trst), Ravinium (Rovinj), Parentium (Poreč), and others, from which stem the names of today's more important Istrian settlements. Only cremated corpses were interred, frequently in earthen urns, enclosed by stone slabs with various gifts, most often with jewelry and vessels. Native pottery developed in part according to local tradition and in part under the influence of the Urnfield culture from the Western Panonian area. It was frequently decorated with furrows, gradually becoming a phenomenon in its own right, with rich ornamentation, most frequently with meanders and spirals and finally with relief ornamentation of waves and other patterns. The pottery was often imported, especially with painted geometrical ornamentation from Apulia or the later Gnathia style, as well as from the Venetic culture; less was of Greek make or of Etruscan, Hellenistic or some other production.

The culture developed continually from the 9th to the 1st century BC, i. e. from the end of the Panonian-Balkan migrations when Istra was settled by the Urnfield culture from Eastern Slovenia that disrupted the development of the Bronze Age at the end of the 10th century BC; it lasted to the final conquering of and incorporation of Istra into the Roman culture and state system when its independent development was fundamentally interrupted and transformed at the end of the 1st century BC. The development of this culture is divided into three periods and five phases: 1) the period of independent development in the traditions of the Urnfield culture, or phase I and II in the development of a culture, from the 9th to the 7th century, 2) the period of highest development and trade in the Northern Adriatic when the culture developed its characteristic features or phases III and IV in the 6th and 5th century BC, 3) the period of stagnation and slackening of development because of the Celtic invasion, the Hellenistic influence and the Roman conquest, or phase V from 4th to the 1st century. From the 9th to the 7th century the culture developed within the earlier traditions. The 8th century witnessed the first connections and importation of goods from

Apulia and the Etruscan area. Because of the rapid development of production, especially of metallurgy and of trade in the Northern Adriatic, from Etruria to Southeastern Slovenia, from the 7th to the 4th century, and especially during the 6th and the 5th century, Istra also went through a period of highest development, and its culture acquired its own specific features, especially in ceramics, in the use of decorated bronze vessels, jewelry, stone plastics and other fields, as well as in the importation and exchange of various goods from Italy and the neighbouring cultures, especially from Daunia and the Venetic area. From the 4th to the 1st century, with the Celts invading Northern Italy, the Roman conquest of the Balkan, the Syracuse Greeks's invasion of the Adriatic and the spreading of the Hellenistic cultures, the strong development in the Northern Adriatic was interrupted and the independence of the Istrian culture declined, as it fell more and more under foreign influence until at the end of the 1st century it became part of the Roman culture. Nevertheless, throughout the Iron Age the Istrian culture retained to a certain measure its own characteristics and some of these were afterwards transmitted and incorporated into our culture.